

Artykuły

Monika Paluch, Uniwersytet Łódzki

Dziedzictwo przemysłowe Żyrardowa jako część potencjału turystyki kulturowej Mazowsza Zachodniego¹

Słowa klucze: XIX-wieczna osada fabryczna, atrakcja turystyczna, dziedzictwo przemysłowe, Żyrardów, powiat żyrardowski, turystyka kulturowa

Streszczenie: Artykuł prezentuje część potencjału turystyki kulturowej Mazowsza Zachodniego poprzez przybliżenie najważniejszych informacji o dziedzictwie przemysłowym Żyrardowa. Dokonano ogólnej charakterystyki dziedzictwa przemysłowego miasta m.in. poprzez prezentację jego położenia, historii czy elementów składowych. W dalszej części artykułu omówiono również działania, które wspomagają rozwój turystyki, w tym turystyki kulturowej na omawianym obszarze. Na koniec dokonano oceny możliwości wykorzystania dziedzictwa przemysłowego Żyrardowa przy tworzeniu oferty promującej potencjał turystyki kulturowej na obszarze Mazowsza Zachodniego.

Wstęp

Naród, który nie szanuje swej przeszłości nie zasługuje na szacunek teraźniejszości i nie ma prawa do przyszłości <Józef Piłsudski>

W związku z coraz bardziej w ostatnich dziesięcioleciach rosnącym zainteresowaniem podróżami kulturowymi oraz na skutek postępującej specjalizacji oferty turystycznej, nastąpiło powszechne wyodrębnienie turystyki kulturowej jako osobnej grupy ofert w ramach usług turystycznych, a w konsekwencji jako przedmiotu badań oraz dydaktyki [Mikos v. Rohrscheidt 2008a, s. 4]. Z biegiem lat coraz więcej badaczy zaczęło się interesować tym zagadnieniem². Powstało także wiele różnych definicji tej formy turystyki.

B. Barbier [2005, s. 96] uznał np., iż „turystyka kulturowa obejmuje podróżowanie, którego podstawowym motywem jest dziedzictwo kulturowe. Dziedzictwo pojmowane jest w tym przypadku w dwojaki sposób:

- 1 - dziedzictwo sensu stricto, obejmujące zabytki oraz dzieła sztuki - kultura w tym sensie jest ściśle związana z historią ogólną i historią sztuki;
- 2 - dziedzictwo w ujęciu szerszym z uwzględnieniem elementów takich jak: życie codzienne, nauka i technika (fabryki, urządzenia), środowisko geograficzne (krajobrazy i ich interpretacje, sposoby użytkowania przestrzeni dawniej i dziś), literatura poświęcona różnym regionom, kuchnia traktowana jako sztuka życia itd.”

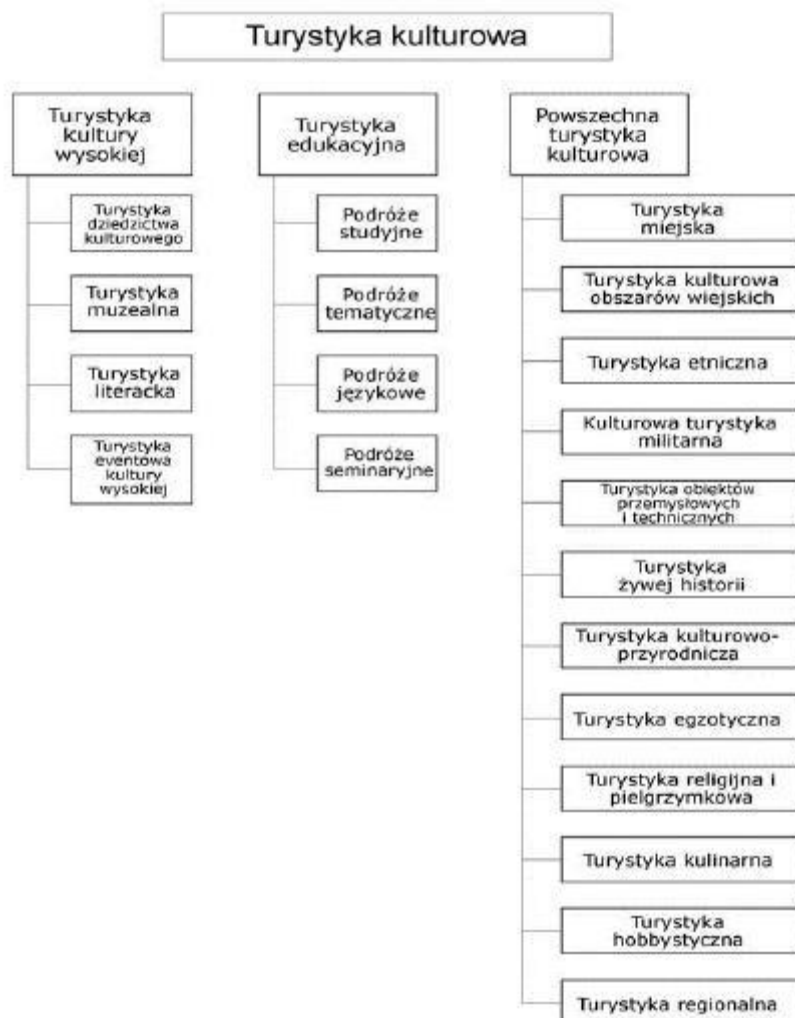
Z kolei T. Jędrusiak turystykę kulturową (ang. cultural, heritage tourism) określa jako nic innego jak podróżowanie poza miejsce zamieszkania, którego celem jest obcowanie z odmienną kulturą, zwiedzanie zabytków architektury i sztuki, muzeów, skansenów, obiektów kultu religijnego, obiektów przemysłowych, udział w wydarzeniach kulturalnych, kontakt z ludnością lokalną, smakowanie kuchni regionalnej. Głównym motywem jest rozwój

¹ W artykule wykorzystano fragmenty pracy magisterskiej ukończonej w 2009 r. przez M. Paluch na seminarium magisterskim prowadzonym, w Katedrze Geografii Miast i Turyzmu na Wydziale Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego, pod kierunkiem prof. dr hab. Andrzeja Matczaka pt.: *Rola turystyki w rewitalizacji miast poprzemysłowych - przykład Żyrardowa*;

² Na gruncie polskim dla przykładu warto wymienić: W. Gaworeckiego (2003), S. Medlika (1995), M. Marcza (2000), A. Kowalczyka (2008), A. Mikosa von Rohrscheidta (2008b), itd.;

osobisty, pogłębienie wiedzy, chęć przeżycia nowych doświadczeń oraz zdobycia informacji na temat danego kraju oraz jego mieszkańców [2008, s. 7-10].

Ryc. 1. Podział turystyki kulturowej

Źródło: Mikos v. Rohrscheidt 2008b, s. 52

Na potrzeby niniejszego artykułu, za A. Mikosem v. Rohrscheidtem [2008a, s. 18], przyjęto, iż podróż można zakwalifikować do turystyki kulturowej przy spełnieniu jednego z dwóch warunków. W pierwszym przypadku jej program musi zawierać treści kulturowe w stopniu „zasadniczym”, czyli w ilości lub intensywności wyraźnie przeważającej, konstytuującej daną ofertę podróży i odróżniającą ją od innych ofert ukierunkowanych na tę samą destynację. W drugim przypadku element kulturowy jest decydujący od strony uczestnika, zatem po prostu on sam podejmuje (prywatną) podróż z uwagi podjętej na podstawie takich motywów prywatnej podróży.

W turystyce kulturowej występuje podział na rodzaje, które następnie dzielą się na formy. Trzy główne rodzaje, które możemy wyróżnić to:

- turystyka kultury wysokiej;
- turystyka edukacyjna;
- powszechna turystyka kulturowa.

Wśród wyszczególnionych na ryc. 1 form turystyki kulturowej wyróżnia się m.in. turystykę obiektów przemysłowych i technicznych, turystykę dziedzictwa kulturowego, a także turystykę żywej historii. Każda z ww. odmian turystyki mogłaby się rozwijać w Żyrardowie, biorąc pod uwagę jego potencjał (dziedzictwo przemysłowe).

W myśl jednej z definicji dziedzictwo przemysłowe to część dziedzictwa kulturowego, składającego się z pozostałości kultury przemysłowej, posiadających wartości historyczne, technologiczne, społeczne, architektoniczne, urbanistyczne i naukowe [Kronenberg 2007, s. 39]. Przy tej okazji warto podkreślić, iż „na dziedzictwo przemysłowe składają się w pierwszej kolejności zakłady produkcyjne, zarówno te z przeszłości, jak i współczesne, oraz ich wytwory, a także związane z przemysłem budynki, zespoły architektoniczne i krajobrazy, urządzenia, maszyny i narzędzia oraz inne przedmioty wykorzystywane w procesie produkcyjnym i rzemiośle, umiejętności i technologie, jak również ukształtowane w związku z produkcją przemysłową style życia, zwyczaje, tradycje, wydarzenia, twórczość artystyczna i przedmioty sztuki będące świadectwem lub nawiązujące do rozwoju przemysłu i techniki, zarówno w przeszłości jak i współczesności [Burzyński, Staszewska-Ludwiczak, Pasko 2009, s. 19-20].

Dziedzictwo przemysłowe stanowi swoisty zapis historii cywilizacji, który przedstawia procesy techniczne oraz technologiczne. Historię przemysłu ilustrują w sensie materialnym budowle i struktury przestrzenne związane z określonym miejscem, powiązane z krajobrazem, a także zabytkowe maszyny i procesy technologiczne. Takie obiekty (...) stanowią coraz częściej dostrzegany element dziedzictwa kulturowego. I to niezwykle ważny aspekt jego wielkiej wartości dla współczesnego i przyszłego pokolenia. Świadomość wartości dziedzictwa przemysłowego lat minionych może być ważnym elementem w wychowaniu młodzieży do twórczego kontaktu z nowoczesną techniką i technologią [Jędrusiak 2011, s. 17].

Biorąc pod uwagę, iż rozwój turystyki dziedzictwa przemysłowego przynosi pozytywne efekty dla rozwoju regionalnego, w tym m.in. wpływa na wzrost gospodarczy, łagodzi skutki restrukturyzacji przemysłu, tworzy nowe miejsca pracy w sektorze usług, podnosi atrakcyjność poszczególnych obszarów, itp., podejmowana w niniejszym artykule problematyka wyda się być aktualna i godna uwagi.

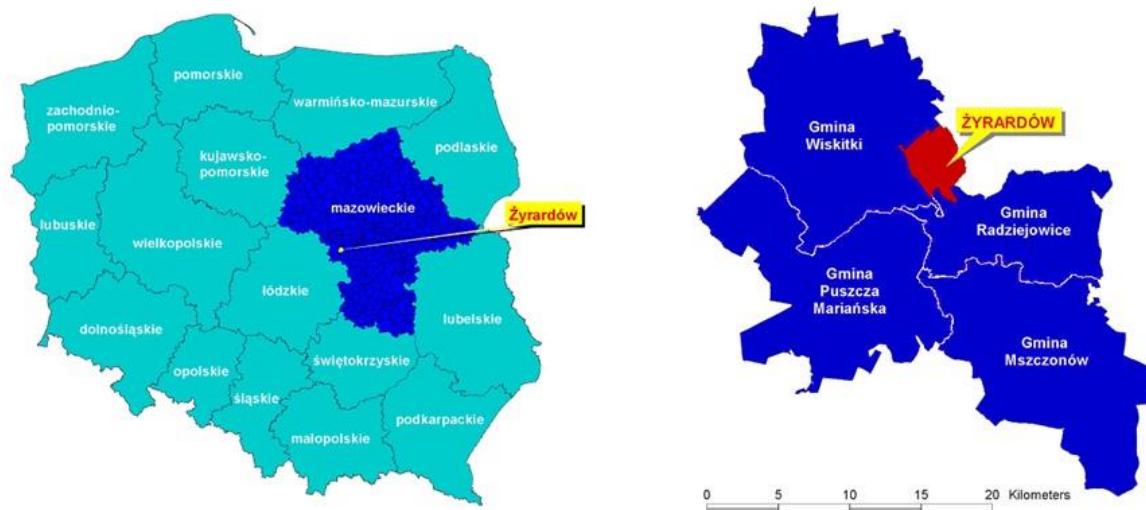
Podstawą do napisania artykułu była analiza publikacji dotyczących m.in.: historii i rozwoju Żyrardowa, rewitalizacji, turystyki, przewodników turystycznych, materiałów promocyjno-informacyjnych Żyrardowa, itp. Dodatkowo na potrzeby niniejszego artykułu m.in.:

- dokonano inwentaryzacji obiektów znajdujących się na terenie zabytkowego centrum miasta;
- sporządzono dokumentację fotograficzną;
- opracowano ryciny przy użyciu programów: Corel Draw 8, a także ArcView w oparciu o podkłady Regionalnej Pracowni GIS Uniwersytetu Łódzkiego.

1. Położenie i dostępność komunikacyjna Żyrardowa

Żyrardów to średniej wielkości miasto (41318 mieszkańców w 2013 r.³) administracyjnie położone w centralnej części Polski, w zachodnim krańcu województwa mazowieckiego, w powiecie żyrardowskim (ryc. 2 i 3). Od zachodu graniczy ono z gminą Wiskitki, od wschodu z gminą Radziejowice (obie wchodzi w skład powiatu żyrardowskiego), od północy zaś z gminą Jaktorów, wchodzącą w skład powiatu grodziskiego. W latach 1975-1998 Żyrardów administracyjnie należał do województwa skierniewickiego, stanowiąc wówczas drugi ośrodek pod względem liczby ludności tegoż województwa. Obecnie miasto zajmuje powierzchnię 14,3 km² a jego rozciągłość z północy na południe i z zachodu na wschód wynosi odpowiednio 5,5 km i 4,7 km.

³ I. Budzyński (red.), 2013, *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2013 r.*, GUS, Departament Metodologii, Standardów i Rejestrów, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa, s. 112;

Ryc. 2. Położenie Żyrardowa na tle jednostek administracyjnych kraju i powiatu żyrardowskiego

Źródło: Opracowanie na podkładzie kartograficznym Regionalnej Pracowni GIS

Pod względem geograficznym Żyrardów (wg podziału morfologicznego J. Kondrackiego) leży w obrębie równiny łowicko-błońskiej wchodzącej w skład większej jednostki morfologicznej zwanej Kotliną Warszawską. Miasto położone jest w dolinie rzeki Pisi-Gągoliny (prawy dopływ Bzury) i wpadającej do niej Okrzeszy. Od zachodu Żyrardów otaczają duże kompleksy leśne stykające się z Bolimowskim Parkiem Krajobrazowym. Drugi pod względem wielkości kompleks leśny występuje w północnej części, w okolicach Międzyborowa. Dużym atutem Żyrardowa jest jego położenie pomiędzy dwoma największymi aglomeracjami w Polsce: warszawską i łódzką. Znajduje się od nich w odległości odpowiednio 45 i 90 km. Dystans do pozostałych miast wojewódzkich prezentuje ryc. 4.

Miasto charakteryzuje także dobra dostępność komunikacyjna. Przebiega przez nie bowiem znacząca linia kolejowa (dawna kolej warszawsko-wiedeńska) łącząca Warszawę z Górnym Śląskiem (z odgałęzieniem na Łódź), droga krajowa nr 50 (Grójec - Sochaczew), a także droga wojewódzka nr 719 (Warszawa - Skierniewice). Obie wchodzą w skład podstawowego układu komunikacyjnego woj. mazowieckiego. Ok. 7 km od miasta, we wsi Wiskitki, zlokalizowano węzeł komunikacyjny autostrady A2 z drogą krajową nr 50 Sochaczew - Mińsk Mazowiecki. Ogółem przez teren Żyrardowa przebiega 107,5 km dróg publicznych. Strukturę i stan dróg prezentuje tab. 1.

Szczególne znaczenie tranzytowe posiada droga nr 50 przebiegająca główną i najstarszą trasą komunikacyjną w mieście (ul. 1-go Maja, dawniej ul. Wiskicką), bowiem z jednej strony w odległości 11 km od miasta krzyżuje się ona z międzynarodową trasą E67 łączącą południe z północnym obszarem kraju poprzez Warszawę, a z drugiej – w odległości 28 km od miasta, w Sochaczewie, łączy się ze szlakiem komunikacyjnym E30 przebiegającym z zachodu na wschód kraju, przez Poznań i Warszawę. Droga krajowa nr 50 stanowi tzw. tranzytową obwodnicę Warszawy. Do niedawna przejeżdżało nią, przez samo centrum Żyrardowa, tysiące samochodów ciężarowych - zagrażając tym samym bezpieczeństwu mieszkańców i znacznie utrudniając ruch w mieście, które od wielu lat czekało na własną obwodnicę. Sytuacja zmieniła się 27 listopada 2012 r. kiedy to po wielu latach starań dokonano uroczystego otwarcia 15,1 km odcinka ww. obwodnicy.

Ryc. 3. Położenie Żyrardowa na tle województwa mazowieckiego

Źródło: Opracowanie na podkładzie kartograficznym Regionalnej Pracowni GIS

Warto także wspomnieć, że w niedalekiej odległości od Żyrardowa przebiegają: Centralna Magistrala Kolejowa oraz trasa szybkiego ruchu Warszawa – Katowice (droga krajowej nr 8), a także autostrada A2, która docelowo ma łączyć Berlin z Moskwą. Schematyczny układ najważniejszych szlaków komunikacyjnych na terenie miasta prezentuje ryc. 5.

Ryc. 4. Drogowo odległości od centrum Żyrardowa do miast wojewódzkich w Polsce

Źródło: Opracowanie na podkładzie kartograficznym Regionalnej Pracowni GIS

Tab. 1. Struktura i stan dróg na terenie Żyrardowa w 2010 r.

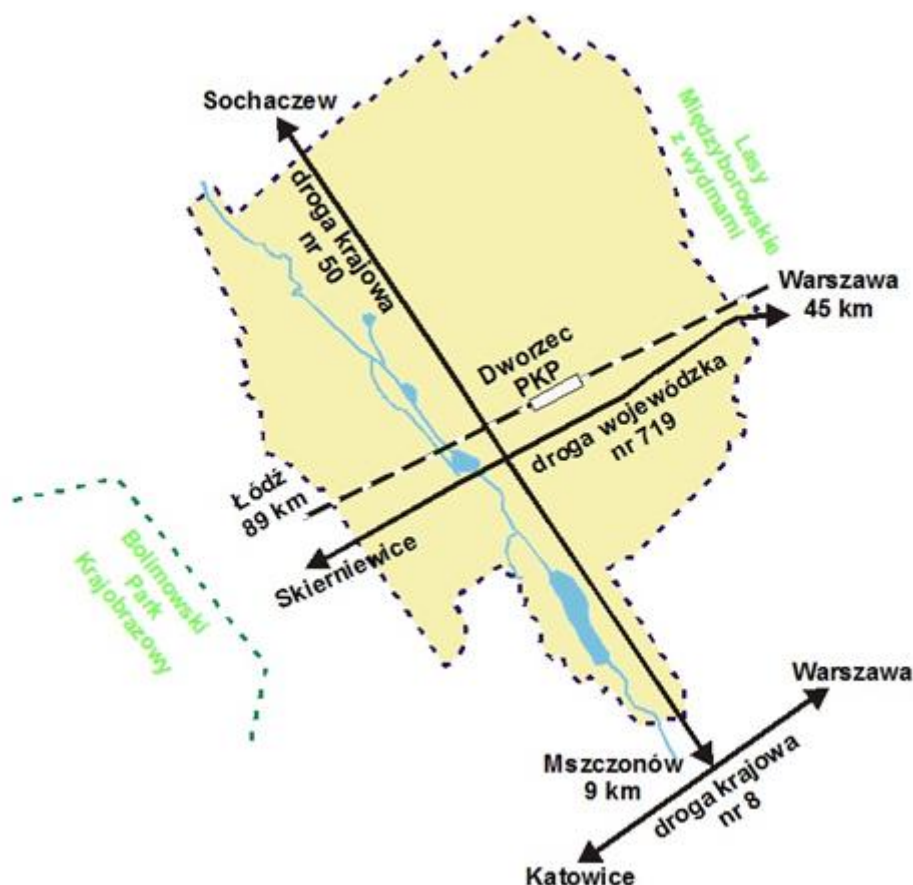
Kategoria drogi	Długość dróg km	Stan techniczny drogi		
		dobry km	przeciętny km	zły km
Drogi ogółem, w tym:	107,5	21,9	10,36	76
- krajowe	5,2	2,6	2	0,6
- wojewódzkie	3,52	0	3,12	0,4
- powiatowe	6,43	0	0,99	5,44
- gminne, w tym	92,43	18,59	4,25	69,6
• utwardzone	48,8	18,59	4,25	26
• gruntowe	43,6	0	0	43,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Strategii Rozwoju Żyrardowa do roku 2025, 2010, s. 14

2. Rys historyczny⁴

Powstanie i rozwój Żyrardowa były nierozdzielnie związane z rozwojem przemysłu w Królestwie Polskim. Ówczesne władze, po okresie wojen napoleońskich, a także poważnych zniszczeniach spowodowanych walkami, stanęły przed trudnym zadaniem odbudowy i przebudowy kraju. Ogromne szanse upatrywano we współpracy gospodarczej z Carską Rosją, a także wykorzystaniu chłonnych wówczas rynków wschodnich. Postawiono więc na industrializację kraju. Nie było to jednak proste zadanie - brakowało funduszy, fachowej kadry, a także nowoczesnych technologii produkcji.

⁴ Rys historyczny opracowano m.in. na podstawie: A. Gryciuk (1979), A. Gryciuk (1980), J. Kazimierski (1984), J. Kubiak (1982); B. Rzczycka (2006), B. Rzczycka (2007), A. Stawarz (1985), K. Zwoliński, K. Pawłowska, Z. Wilk (1967), K. Zwoliński (1979), K. Zwoliński (2004);

Ryc. 5. Schematyczny układ najważniejszych szlaków komunikacyjnych na terenie Żyrardowa

Źródło: Opracowanie własne na podkładzie z www.zyrardow.pl [data dostępu: 20.01.2014 r.]

Dziś wiadomo, że powyższy cel w znacznym stopniu został zrealizowany. Rozwinięto przemysł włókienniczy w Łodzi i jej okolicach, przemysł ciężki w okręgu staropolskim, wzniesiono nowe fabryki, pobudowano osady fabryczne, sprowadzono wybitnych fachowców z zagranicy głównie z Czech, Moraw, Śląska i Saksonii. Właściwie nie było gałęzi gospodarki, w której nie poczyniono by zmian. Jedną z dziedzin, która była przedmiotem szczególnego zainteresowania władz Królestwa Kongresowego był przemysł lniany. To właśnie w jego rozwoju upatrywano szansy na polepszenia stanu krajowego rolnictwa (głównie poprzez zintensyfikowanie uprawy lnu) oraz poczynienie oszczędności na kosztownym imporcie płócien z zagranicy.

Pomysł stworzenia nowoczesnego ośrodka lnianego narodził się już na początku lat dwudziestych XIX wieku. W 1826 r. podjęto decyzję o lokalizacji zakładów lnianych, po przemyśle wełnianym i bawełnianym, w Łodzi. Jak się szybko okazało nie była to zbyt szczęśliwa lokalizacja. Pomimo założenia osady przędzalniczej oraz nadawania prądkom znacznie większych działek gruntu niż sukiennikom, w Łodzi nie było tradycji przędzalniczych a przybywający tam osadnicy niechętnie zajmowali się uprawą lnu i wybierali bardziej opłacalne wówczas tkactwo bawełniane. Taka sama sytuacja miała miejsce w Zduńskiej Woli, Konstantynowie i Ozorkowie [Paluch 2009, s. 34].

Nic więc dziwnego, że władze cały swój wysiłek skoncentrowały na Warszawie i jej okolicach i główne nadzieje na stworzenie nowoczesnego przemysłu lnianego związały z osobą inżyniera Philipa de Girarda i wynalezionych przez niego maszynach do mechanicznego przędzenia lnu [Kazimierski 1984, s. 48]. 24 czerwca 1829 r. bracia Łubieńscy Tomasz, Jan i Henryk - Dyrektor Banku Polskiego, Józef Lubowidzki - wiceprezes Banku Polskiego oraz Karol Scholtz - radca handlowy Banku Polskiego powołali spółkę pod nazwą „Karol Scholtz i Współka”, której głównym celem było założenie

pierwszej w Królestwie Polskim fabryki wyrobów lnianych pracującej w oparciu o wynalazki de Girarda.

W tym czasie za sprawą francuskiego inżyniera, we wsi Marymont pod Warszawą, uruchomiono eksperymentalną przędzalnię lnu. Jej pracę niestety przerwał wybuch powstania listopadowego, w trakcie którego służyła jako fabryka broni. Eksperyment marymoncki okazał się jednak na tyle udany, że już 1 marca 1830 roku zawarto umowę na budowę wielkiej przędzalni mechanicznej o 2200 wrzecionach na terenie dóbr guzowskich należących do Łubieńskich.

Wielu historyków przyjmuje, że o lokalizacji fabryki na tym terenie, zwanej od początku istnienia Żyrardowem od nazwiska F. de Girarda, zdecydowały czynniki takie jak: żyzne ziemie nadające się pod uprawę lnu, łatwość pozyskania taniej siły roboczej, jaką zapewniali miejscowi chłopci pańszczyźniani czy możliwość wykorzystania w procesie technologicznym niezbędnych zasobów wody z przepływającej tu rzeki Pisi. Korzystne były także warunki energetyczne i budowlane. Wynikało to przede wszystkim z bliskości Puszczy Wiskickiej, która mogła dostarczyć każdą ilość drewna na potrzeby fabryki m.in. do budowy budynków i napędzania maszyn parowych. Dodatkowo Żyrardów był położony w niedużej odległości od Warszawy, która spełniała rolę ośrodka dyspozycyjnego, a także Łodzi, która dawała możliwość pozyskania fachowców oraz współdziałania w zakresie produkcji (wykorzystywanie łódzkiego bielnika w początkowym okresie). Wydaje się jednak, że największe znaczenie miał fakt, iż dobra guzowskie należały do rodziny Łubieńskich, która to posiadała ogromne wpływy m.in. w Banku Polskim [Paluch 2009, s. 35].

Członkowie spółki „Karol Scholtz i Współka” zamierzali wybudować fabrykę i osadę w czasie około dwóch lat. Dlatego też prace przy wznoszeniu budynków przędzalni i tkalni, wg projektów znanego architekta Jana Jakuba Gay’a, rozpoczęto jeszcze zanim prawnie ukonstytuowano spółkę. Funkcję kierownika technicznego fabryki żyrardowskiej powierzono Philipowi de Girard’owi. Budowę przędzalni mechanicznej, domków dla tkaczy oraz magazynów przerwał jednak wybuch powstania.

Prace wznowiono w 1832 roku i w niedługim czasie stanął imponujący, czterokondygnacyjny gmach przędzalni zbudowany zgodnie z zasadami nowoczesnego budownictwa przemysłowego wypracowanego w owym czasie na terenie Anglii. Rok później w Żyrardowie urządzono tkalnię, przeniesiono przędzalnię lnu z Marymontu, założono blicharnię i drukarnię. Oficjalne uruchomienie fabryki nastąpiło 24 lipca 1833 roku – był to wówczas jeden z największych i najnowocześniejszych zakładów przemysłowych w Królestwie Polskim. Nowopowstałą osadę fabryczną zaczęła zasiedlać ludność różnego pochodzenia: Polacy, Czesi, Austriacy, Niemcy, Rosjanie czy Żydzi, decydując tym samym o wielokulturowym i wielowyznaniowym obliczu Żyrardowa.

W pierwszym etapie funkcjonowania fabryki (lata 1829-1847) wartość produkcji przez kilka lat systematycznie rosła wykazując niezwykle dużą dynamikę. Problemy zaczęły się jednak pojawiać na początku lat 40-tych XIX wieku - spadło wyraźnie tempo wzrostu produkcji, pojawiło się zjawisko nadprodukcji (brak rynków zbytu), wzrosło zadłużenie fabryki na rzecz Banku Polskiego itp. Nawet starania de Girarda mające na celu rozbudowę i modernizację zakładów nie przyniosły znaczących efektów.

Rozczarowany takim stanem rzeczy francuski inżynier w 1844 r. rezygnuje z pełnionej funkcji i w niedługim czasie opuszcza Królestwo Polskie. W tej sytuacji w 1847 r. Bank Polski ogłasza sprzedaż zakładów żyrardowskich w drodze licytacji. Na skutek złego stanu finansowego fabryki nie znalazł się jednak żaden nabywca a Bank Polski został zmuszony do przejęcia zakładów pod własną administrację. Fakt ten zakończył pierwszy okres funkcjonowania zakładów - okres budowy, próby i powolnego rozwoju osady fabrycznej, na którą składało się wówczas zaledwie 5 domów murowanych zamieszkałych przez około 60 pracowników.

Warto również zaznaczyć, iż już w 1845 r. Żyrardów jako pierwsza osada przemysłowa w Królestwie Polskim otrzymał połączenie kolejowe. Stację kolejową o nazwie Ruda Guzowska zlokalizowano 1 km na południowy - wschód od fabryki, a budynek dworca wzniesiono wg projektu J. J. Gaya w stylu szwajcarskim [Gryciuk 1980, s. 105]. Uległ on jednak zniszczeniu w czasie I wojny światowej, a jego funkcje przejął nowy obiekt - wybudowany w 1922 r. w stylu dworku polskiego wg projektu R. Millera (ryc. 6).

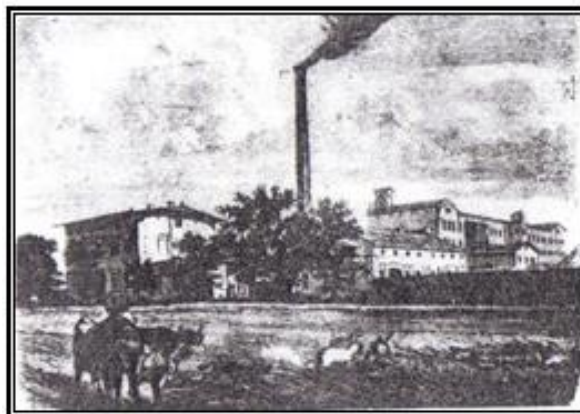
Lata 1848-1856 to okres głębokiego kryzysu Zakładów Żyrardowskich. Bank Polski dla podtrzymania własnego przedsiębiorstwa udzielał drobnych kredytów na najniezbędniejsze inwestycje i modernizację parku maszyn. Dzięki temu zakłady zyskały między innymi własną bielarnię [Stawarz 1985, s. 62]. Na większą uwagę zasługuje także sporządzenie planu zagospodarowania przestrzennego Żyrardowa zatytułowanego: „*Plan kolonii zwanej Żyrardów z zakładem wyrobów lnianych na gruncie majątności Guzowa w okręgu sochaczewskim w guberni warszawskiej położonej*”.

Ryc. 6. Dworzec w Żyrardowie w 1937 r.

Źródło: www.zyrardow.pl (20.01.2014r.)

Ryc. 7. Fabryka Wyrobów Lnianych (1872 r.)

Źródło: J. Kazimierski, 1984 r.

Od 1853 r., w wyniku nieudolnej administracji Banku Polskiego i złej koniunktury gospodarczej w kraju, sytuacja finansowa fabryki dramatycznie się pogarszała. Rozważano nawet możliwość jej zamknięcia. Na szczęście odstąpiono od tego pomysłu i ponownie rozpoczęto poszukiwania inwestora, który kupiłby zakłady na korzystnych warunkach. Udało się to 13 marca 1857, kiedy to dwaj przemysłowcy pochodzenia niemieckiego Karol Teodor Hiele i Karol August Dittrich nabyli je za niewielką kwotę 96 000 rubli. Kontraktem kupna i sprzedaży Bank Polski zobowiązał nowych właścicieli do przebudowania głównego budynku fabrycznego – przędzalni, w sposób ogniotrwały i wyposażenia go w nowe maszyny oraz urządzenia tkalni mechanicznej [Zwoliński, Pawłowska, Wilk 1967, s. 3].

Z chwilą przejęcia zakładów przez niemieckich przemysłowców miały one zaledwie 3 oddziały: tkalnię, blicharnię i przędzalnię. Dlatego też właściciele od razu przystąpili do rozbudowy zakładów - rozpoczynając tym samym proces przeistaczania żyrardowskiej manufaktury w duże kapitalistyczne przedsiębiorstwo o znaczeniu na skalę europejską. Pierwszą poważną inwestycją była budowa tkalni mechanicznej (1858 - 1859), która miała usprawnić produkcję tkanin [Paluch 2009, s. 37].

Szybko dostrzeżono wysoką jakość żyrardowskich wyrobów a liczne nagrody przyniosły im rozgłos i reklamę na całym świecie. Ogółem w latach 1838-1900 przyznano zakładom, na kolejnych wystawach, aż 24 medale począwszy od wystawy przemysłowej w Warszawie już w kilka miesięcy po nabyciu fabryki przez Hiele'go i Dittrich'a. Ukoronowaniem pierwszych lat działalności Fabryki Wyrobów Płóciennych było uzyskanie, w 1870 r. na wystawie w Petersburgu, honorowego tytułu „*Dostawcy Dworu Jego Cesarskiej Mości*”, a tym samym prawa do używania herbu rosyjskiego dworu carskiego na szyldach

i wyrobach firmowych. Największą nagrodę „Grand Prix” dostały na wystawie światowej w Paryżu w roku 1900 [Rzeczycka 2007, s. 17].

Można stwierdzić, że pierwszy etap rozbudowy i modernizacji zakładów żyrardowskich przez Hielle'go i Dittrich'a zakończył się w 1860 r. W tym czasie nie tylko wzniesiono nową tkalnię mechaniczną, rozbudowano ręczną i rozpoczęto przebudowę przędzalni, lecz także w poważnym stopniu wymieniono park maszynowy i całą produkcję oparto na najlepszych wzorach europejskich [Kazimierski 1984, s. 137]. W latach 1861-1865 tempo prac budowlanych znacznie spadło a właściciele ograniczyli się jedynie do zakupu maszyn.

W okresie od 1865 do 1875 r. miały miejsce kolejne prace modernizacyjne i rozbudowa fabryki (ryc. 7). Powstała wówczas m.in. filia zakładów w Błędowie (1869) w powiecie grójeckim. W 1870 r. Hielle i Dittrich wydzierżawili na 10 lat cegielnię w Radziejowicach od Adama Krasińskiego, co miało w znaczący sposób obniżyć koszty budowy nowych obiektów w Żyrardowie. W tym samym roku uruchomiono także fabrykę wyrobów pończoszniczych (zwana pończoszarnią), a w dwa lata później oddano do użytku dużą przędzalnię wełny o 3600 wrzecionach. W marcu 1871 r. umiera Karol Helle a spadkobiercami po nim zostali dwaj synowie - Edward i Karol, a także jego żona Flora.

Rozwój zakładów został nieco zahamowany w latach 1875-1880, kiedy to nie notuje się żadnych poważniejszych inwestycji. Był to bowiem czas stabilizacji, szkolenia załogi, intensywnej organizacji rynków zbytu i rozbudowy osady fabrycznej. Kolejny okres (1880 - 1885) charakteryzuje się dużą dynamiką rozwoju zakładów. Powstają wówczas m.in. przędzalnia bawełny w 1881 r. oraz bielnik łąkowy w pobliskim Jaktorowie (1883 r.). Rok 1885 zamyka okres burzliwej rozbudowy Zakładów Żyrardowskich.

Wraz z rozwojem fabryki następował systematyczny rozwój Żyrardowa. W 1868 roku istniały już 24 domy mieszkalne. W tym też czasie zaadaptowano na cele mieszkaniowe jeden z pierwszych budynków fabrycznych, zlokalizowany przy ulicy Familijnej (zwany potocznie familijniakiem), w którym mieściła się tkalnia ręczna. Miał on służyć głównie robotnikom dochodzącym do pracy z dalszych miejscowości. Około 1871 r. sporządzono kolejny plan zagospodarowania przestrzennego pt.: „Projekt sytuacji mającego się zbudować kościoła katolickiego, domu dla księdza i cmentarza w osadzie Żyrardów”.

Konsekwentny rozwój budownictwa mieszkaniowego wynikał z dwóch czynników. Po pierwsze stale wzrastała liczba zatrudnionych robotników w fabryce, a po drugie budowa i wynajem domów stały się dla właścicieli źródłem pomnażania kapitałów - czynsz wynosił nawet 1/3 pensji robotnika. Dlatego też w latach 90-tych XIX wieku, pod wpływem tego trendu, powstało wiele domów prywatnych. Odstępowały one jednak znacznie pod względem standardu od domów fabrycznych gdyż były drewniane, bardzo małe i obskurne.

W latach 80-tych XIX w. Żyrardów uchodził za jeden z największych ośrodków przemysłu lnianego w Europie a jego wyroby trafiały na najodleglejsze rynki m.in. bałkański, japoński, perski czy chiński. Z roku na rok zwiększała się także liczba sklepów firmowych. Pod koniec XIX wieku Zakłady Żyrardowskie posiadały 40 sklepów w 26 największych miastach Królestwa Polskiego i Cesarstwa Rosyjskiego, m.in. w Warszawie, Łodzi, Lublinie, Moskwie, Kijowie, Odessie, Kownie, Grodnie, Wilnie, Rydze [Rzeczycka 2007, s. 32].

Rozwój zakładów, przynoszących ogromne zyski, nie szedł jednak w parze z poprawą sytuacji materialnej robotników - wręcz przeciwnie odbywał się ich kosztem. Objawiało się to m.in. poprzez: długi dwunastogodzinny dzień ciężkiej pracy, represje ze strony nadzoru fabryki, niskie płace czy surowe kary. Na skutek takiego wyzysku 23 kwietnia 1883 r. w Zakładach wybuchł pierwszy powszechny strajk na Ziemiach Polskich. Wówczas to żyrardowskie szpularki, którym obniżono i tak niskie płace, nie przystąpiły do swoich stanowisk pracy. Dobra organizacja strajku sprawiła, że szybko przekonali do siebie innych pracowników fabryki. Nieustępliwa postawa dyrekcji zakładów i brak chęci współpracy doprowadziły do zaostrzenia sytuacji, a także masowych demonstracji w mieście.

Wobec niewystarczających sił miejscowej żandarmerii władze fabryki były zmuszone ściągnąć wojsko piesze i kozackie oddziały konne. Doszło do starć robotników z kozakami, w trakcie których zginęły 3 osoby a kilka zostało rannych. Ta sytuacja pokazała robotnikom, że wspólne działania mogą przynieść oczekiwane efekty. Piątego dnia strajku Karol August Dittrich pojawił się wśród robotników i zobowiązał się m.in. do spełnienia następujących postulatów: skrócenia dnia pracy o 1 godzinę, przywrócenia dawnych płac szpularkom, nie zatrudniania dzieci poniżej 15 roku życia, objęcia opieką medyczną poszkodowanych w wyniku strajku i zapłacenia wynagrodzeń za dni strajku. Dnia 28 kwietnia strajk oficjalnie dobiegł końca. Wydarzenia te mimo, że nie trwały długo miały ogromne znaczenie w kształtowaniu się przynależności do klasy robotniczej [Paluch 2009, s. 39-40].

Doniosłym wydarzeniem po strajku było utworzenie w Żyrardowie kółek Partii „Proletariat”. Po jej późniejszym rozbiciu na terenie Zakładów Żyrardowskich funkcjonowały: komórki II Proletariatu, Związek Robotników Polskich (ZRP), Polska Partia Socjalistyczna (PPS), Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL). W wyniku ich działalności zaostriżyła się walka klasowa na terenie zakładów, a jej głównym przejawem były wybuchające niemal co roku strajki robotnicze.

Nowy rozdział w historii zakładów przyniósł rok 1885, kiedy to właściciele fabryki doprowadzili do utworzenia Towarzystwa Akcyjnego. Wypuszczono wówczas na rynek 600 akcji po 1500 rubli z czego aż 350 trafiło w ręce Karola Dittrich’a syna. W efekcie Helle i Dittrich utrzymali swoją władzę w fabryce, zyskując dodatkowe fundusze na jej rozbudowę.

Utworzenie Towarzystwa miało ogromny wpływ na systematyczny rozwój potencjału gospodarczego zakładów w kolejnych latach. Ziemie Rudy Guzowskiej w coraz większym stopniu przechodziły na rzecz fabryki. Zaczęły także zanikać historyczne nazwy miejscowości takie jak: Szyszka, Mariampol, Teklinów czy Ruda Guzowska a upowszechniło się stosowanie nazwy Żyrardów, którego zasięg terytorialny obejmował już wszystkie te obszary.

W 1885 r. rozpoczął się kolejny okres rozbudowy i modernizacji zakładów. Uruchomiono wówczas drugą blicharnię a starą wyposażono w nowoczesne filtry. Istotną inwestycją było pobudowanie w 1901 r. gazowni fabrycznej. Pod koniec XIX w. zakłady osiągnęły optymalną wielkość. Od tego czasu nie wznoszono już nowych budynków fabrycznych, ale starano się modernizować już istniejące. Dla przykładu w latach 1890 - 1910 rozbudowano lub przebudowano m.in. budynki: pończoszarni, przędzalni wełny, warsztatów mechanicznych, tkalni, itd. Zarząd Towarzystwa Akcyjnego wiele uwagi przywiązywał do udoskonalania procesów produkcji. Tempo wzrostu kapitału trwałego było bardzo wysokie i w zasadzie utrzymywało się aż do wybuchu I wojny światowej, co świadczyło o stabilnej sytuacji gospodarczej zakładów.

Wraz z rozwojem Zakładów ciągle rozbudowywano osadę fabryczną. Obok domów dla robotników, właściciele fabryki zbudowali dla nich ochronkę, szkołę (ryc. 8), kościoły (ryc. 9), apteki, szpital, pralnię, stołówkę zakładową, dom kultury, sklepy i cmentarz [Zwoliński 2004, s. 4].

Znaczącą dla Żyrardowa datą był wybuch I wojny światowej, kiedy to mobilizacja do wojska wchłonęła setki żyrardowskich robotników i rzesze okolicznych mieszkańców, co wymusiło na dyrekcji zakładów systematyczne ograniczanie produkcji, a w końcu całkowite jej wstrzymanie. Osada żyrardowska stała się wówczas bezpośrednim zapleczem niemiecko - rosyjskiego odcinka frontu biegnącego na linii Płock – Bzura - Rawka⁵. W 1915 roku władze rosyjskie demontują i wywożą w głąb Cesarstwa park maszynowy, a także wszelkie surowce i towary. Dnia 17 lipca 1915 r. wycofujące się oddziały rosyjskie podkładają materiały wybuchowe pod część budynków znajdujących się na terenie zakładów i tuż przed wkroczeniem wojsk niemieckich wysadzają je w powietrze.

⁵ www.zyrardow.pl (data dostępu: 03.01.2014 r.);

Ryc. 8. Szkoła w Żyrardowie

Źródło: www.zyrardow.pl (20.01.2014 r.)

Ryc. 9. Kościół p.w. św. Karola Boromeusza

Źródło: www.zyrardow.pl (20.01.2014 r.)

Kiedy w drugiej połowie 1915 r. linia wschodniego frontu wojny przesunęła się na wschód od Bugu całość ziem polskich znalazła się pod okupacją państw centralnych. Dla Żyrardowa rozpoczął się bardzo trudny okres okupacji niemieckiej, który przyniósł zniszczenie fabryki, rozkradanie jej majątku, a także pogłębienie zjawiska głodu wśród lokalnej ludności. Trudna sytuacja materialna robotników zmusiła ich do masowych wyjazdów m.in. na roboty do Niemiec, Białowieży czy na wieś. Ludność Żyrardowa, który w 1916 roku uzyskał prawa miejskie, zmniejszała się z dnia na dzień. Potrzeby frontu skłoniły władze niemieckie do podjęcia decyzji o rozbudowie Roszarni Zakładów Żyrardowskich. Pod koniec 1916 r. uruchomiono ten oddział, dając zatrudnienie blisko 500 osobom.

W dniu 11 listopada 1918 r. nastąpiło załamanie się okupacji niemieckiej i doszło do rozbrojenie wojsk wroga w tym regionie. W wynędzniałym i zrujnowanym mieście od pierwszych dni odzyskania wolności rozgorzała walka polityczna o władzę. Odbywały się wiece organizowane przez SDKPiL i PPS połączone z licznymi manifestacjami [Zwoliński 1979, s. 401]. 18 listopada 1918 roku wybrano Radę Delegatów Robotniczych (RDR), która objęła władzę nad sferą społeczną i gospodarczą w mieście. Jej głównym zadaniem stało się jak najszybsze uruchomienie Zakładów Żyrardowskich. W tym celu RDR wysłała swoich przedstawicieli do rządu i głównego zarządu przedsiębiorstwa w Warszawie.

Reprezentanci miasta przedstawili, ówczesnemu ministrowi spraw wewnętrznych Norbertowi Barlickiemu, informację o trudnej sytuacji żyrardowskich robotników i zakładów oraz wymienili środki zaradcze, które miały temu przeciwdziałać. Do podstawowych postulatów należał wniosek o przejęciu zakładów na własność państwa. Rząd na skutek tej wizyty bliżej zainteresował się kwestią Żyrardowa i w krótkim czasie powołał pełnomocnika rządu ds. uruchomienia fabryki żyrardowskiej. W maju 1919 r. fabryka znalazła się pod przymusowym zarządem państwowym. W ciągu roku zakłady zastały nie tylko odbudowane, ale także w pewnym stopniu unowocześnione. Wartość produkcji osiągnęła w tym czasie ok. 85% stanu przedwojennego a sytuacja materialna robotników znacznie się poprawiła - niestety nie na długo.

Stabilna sytuacja finansowa Zakładów Żyrardowskich sprawiła, że wielu przedsiębiorców chciało nabyć ich akcje. W 1923 r. francuskie konsorcjum Comptoir de l'Industrie Cotonniere Marcela Boussac'a kupiło zakłady za bardzo niską cenę 18 810 franków. Dla porównania kapitał zainwestowany przez państwo w odbudowę i unowocześnienie fabryki wyniosły 2.5 miliona franków. Fakt ten wywołał liczne protesty robotników żyrardowskich, a także wielką aferę gospodarczą znaną pod nazwą „afery żyrardowskiej” [Paluch 2009, s. 42-43].

Jak się szybko okazało polityka francuskiego przedsiębiorstwa była bardzo prosta: chciano jak najszybciej zniszczyć żyrardowską manufakturę, która zagrażała francuskiej firmie na rynku zagranicznym. Dlatego też działalność swoją rozpoczęli od dewastowania zakładów, ograniczyli produkcję, skrócili tydzień pracy, systematycznie redukowali i „odmładzali” załogę. Tysiące osób pozostało bez pracy [Zwoliński 1979, s. 404].

W efekcie doprowadziło to rodziny robotnicze do najtrudniejszej sytuacji materialnej na przestrzeni całej historii miasta. Marcel Boussac posunął się do licznych nadużyć, m.in. wykorzystywał zarezerwowany dla Zakładów Żyrardowskich znak firmowy do sygnowania tkanin pochodzących z francuskiej firmy, które znacznie ustępowały jakością żyrdardowskim. Sprawa po licznych protestach, trwającym kilka miesięcy strajku okupacyjnym z 1926 roku i serii artykułów w prasie trafiła do sądu.

Następstwem tego było przejęcie Zakładów Żyrardowskich, w 1936 roku, pod zarząd państwa a dokładniej Państwowego Banku Rolnego. Fabryka i miasto wkroczyły w nowy, długo wyczekiwany okres, charakteryzujący się wzrostem produkcji oraz ożywieniem społeczno-gospodarczym. Taka sytuacja trwała do 9 września 1939 r. kiedy to zakłady, na skutek ataków wojsk nieprzyjacielskich z powietrza, były zmuszone po raz kolejny przerwać produkcję. Już 12 września do Żyrardowa wkroczyły pierwsze oddziały wojsk niemieckich. Rozpoczął się kolejny, kilkuletni okres terroru i niewoli.

Jednym z pierwszych zadań administracji niemieckiej było jak najszybsze wznowienie produkcji na terenie zakładów żyrdardowskich. Stopniowo uruchamiano kolejne oddziały. 31 grudnia 1939 r. na terenie zakładów pracowało już około 2900 osób. Liczba załogi systematycznie wzrastała, co wiązało się ściśle z przestawieniem produkcji na potrzeby frontu. Warunki pracy były jednak niezwykle trudne: wszechobecny wyzysk, system kar, niskie płace i niewystarczające przydziały żywności.

Pod koniec wojny wojska okupanta zgromadziły na terenie zakładów tysiące ton materiałów wybuchowych, które miały posłużyć do wysadzenia w powietrze najważniejszych obiektów na terenie zakładów. Na szczęście błyskawiczna ofensywa wojsk radzieckich, a także heroiczna postawa żyrdardowskich robotników uniemożliwiła niszczycielskie plany wroga. W wyniku działań spłonęła tylko tkalnia żakardowa a zniszczeniu uległo kilka hal fabrycznych. 16 stycznia 1945 roku o godzinie 17.00 Żyrardów był wolny.

Po zakończeniu II wojny światowej, dzięki staraniom Związków Zawodowych, a także Robotniczych Komitetów Zakładowych, szybko wznowiono działalność Zakładów. Należy jednak zaznaczyć, iż nie udało się to bez zaangażowania miejscowej ludności, która własnymi rękami naprawiała maszyny, remontowała budynki itd. W pierwszej kolejności uruchomiono elektrownię i kotłownię zakładową. Była to decyzja strategiczna nie tylko dla samego miasta, lecz także dla całego regionu, w którym nie było innych źródeł energii - elektrownia w Pruszkowie była bowiem całkowicie zniszczona. W dalszej kolejności uruchomiono: przędzalnię lnu, tkalnię, pończoszarnię czy przędzalnię bawełny. Z końcem lutego 1945 r. czynnych było 22 oddziały produkcyjne, zatrudniające ok. 1800 pracowników.

W pierwszym okresie po wyzwoleniu Zakłady Żyrardowskie były nadzorowane przez Centralny Zarząd Przemysłu Włókienniczego podległy Ministerstwu Przemysłu i Handlu. Upaństwowienie zakładów nastąpiło na mocy ustawy z 3 stycznia 1946 r. W 1947 r. zmieniono nazwę fabryki na Państwowy Zakład Włókienniczy nr 1 w Żyrardowie⁶.

Z dniem 1 stycznia 1951 r., zgodnie z zarządzeniem Ministra Przemysłu Lekkiego z czerwca 1950 r., Zakłady Żyrardowskie zostały podzielone na trzy odrębne przedsiębiorstwa państwowe: Żyrardowskie Zakłady Przemysłu Lniarskiego i Bawełnianego w Żyrardowie, Żyrardowskie Zakłady Przemysłu Odzieżowego w Żyrardowie oraz Żyrardowskie Zakłady Przemysłu Pończosznego w Żyrardowie. Następne zmiany nastąpiły w 1952 i 1957 r. Warto również wspomnieć, iż w 1955 r. zmieniono po raz kolejny nazwę zakładów na „Zakłady Przemysłu Lniarskiego im. Rewolucji 1905 roku”.

W tym czasie zatrudnienie w tradycyjnym dla Żyrardowa przemyśle lekkim przekracza 50% ogółu czynnych zawodowo mieszkańców. Co więcej w Żyrardowie powstają liczne klasy a później i szkoły o specjalistycznym profilu nauczania m.in.: Zasadnicza Szkoła Włókiennicza, a potem Zespół Szkół Włókienniczych.

⁶ www.zyrardow.pl (data dostępu: 03.01.2014 r.);

Czas PRL-u generalnie należy określić jako tzw. okres prosperity Zakładów. Przejawiało się to m.in. w uzyskiwaniu licznych nagród i wyróżnień, eksporcie towarów do wielu państw świata (Japonia, Wenezuela, USA, itd.) oraz funkcjonowaniu licznych sklepów fabrycznych na terenie całego kraju. Żyrardów stał się tym samym nie tylko krajowym, lecz i międzynarodowym ośrodkiem przemysłowym.

Sytuacja ta uległa jednak diametralnej zmianie z początkiem lat 90-tych XX wieku, kiedy to na skutek wielu czynników (trudności finansowe, brak nowoczesnych inwestycji, osłabienie koniunktury na wyroby lniane) zaczęto zamykać poszczególne oddziały, zwalniać pracowników, a w efekcie ogłoszono upadek zakładów. Ostateczne pożegnanie z fabryką resztki jej załogi miało miejsce w 1999 roku [Zwoliński 2004, s. 5].

Dziś piękne tradycje lnianstwa w Żyrardowie kontynuuje, powstała w 1999 r., Fabryka Wyrobów Lnianych Spółka z o.o. Firma mieści się w budynku dawnej drukarni na terenie żyrardowskiego Bielnika. Od lat 90-tych XX-wieku przed władzami miasta stoi trudne zadanie - ocalenie żyrardowskiej osady i historii przed zapomnieniem i upadkiem. Jak się wydaje drogą ku temu może być rewitalizacja zabytkowych obiektów i nadanie im nowych funkcji - także turystycznych.

3. Dziedzictwo przemysłowe Żyrardowa

Cieszy fakt, iż coraz częściej dostrzega się elementy dziedzictwa przemysłowego w krajobrazie Polski. Z roku na rok rośnie również świadomość wartości tych dóbr i potrzeba ich ochrony dla przyszłych pokoleń. Wiele zakątków naszego kraju wciąż jednak kryje mało znane dla ogółu społeczne obiekty. Tak jest również w przypadku Żyrardowa, na którego dziedzictwo przemysłowe składa się zespół zabudowań fabrycznych wchodzących w skład dawnych Zakładów Przemysłu Lniarskiego oraz Osada Fabryczna.

W zasadzie Żyrardów był miastem jednej fabryki i to właśnie ona przez długi okres wyznaczała rytm życia wielu pokoleń jego mieszkańców. Wraz z jej rozwojem następował stopniowy rozwój żyrardowskiej osady wznoszonej na gruntach folwarku Ruda Guzowska. Plan zabytkowego centrum Żyrardowa prezentuje ryc. 10.

W początkowym okresie (lata 1829 - 1857) obiekty osady budowano zgodnie z tradycyjnym sposobem zabudowy - wzdłuż ulic, w bezpośrednim sąsiedztwie zakładów przemysłowych. Brak tu jeszcze nowatorskich rozwiązań - one pojawiły się dopiero w planie regulacyjnym z 1871 r. Generalnie można przyjąć, że osada fabryczna w Żyrardowie została wybudowana w ostatnim trzydziestoleciu XIX wieku wg nowoczesnych jak na tamte czasy koncepcji urbanistycznych. Sprawily one, że uzyskała ona cechy charakterystyczne dla miast już na kilkadziesiąt lat przed nadaniem jej praw miejskich (1916 r.).

Ówczesne koncepcje urbanistyczne rodziły się na gruncie gwałtownego rozwoju industrializacji, powszechnej urbanizacji, dużego sprzeciwu wobec narastających problemów społecznych i ekonomicznych oraz tragicznie pogarszających się warunków mieszkaniowych w rozprzestrzeniających się zespołach miejskich. Wszystko to przyczyniło się do ciągłego poszukiwania nowych rozwiązań w planowaniu i budowie osiedli. Dużą rolę w poprawie sytuacji klasy robotniczej należy przypisać środowisku lekarskiemu. To ono po raz pierwszy zwróciło uwagę na ideę zdrowia publicznego i higieny miast oraz postulowało, by stały się one jednym z elementów tzw. sztuki budowy miast, obok takich problemów jak komunikacja czy estetyka [Paluch 2009, s. 46-47].

Powszechnie wiadomo, że przewodnią myślą jaka przyświecała inwestorom tworzącym ówczesne osiedla robotnicze było powiązanie ludności z miejscem pracy, skuteczna kontrola ich życia i jak najszybsze zapobieganie ewentualnym ruchom rewolucyjnym. Z czasem zaczęto jednak myśleć również o komforcie i potrzebach robotników m.in. poprzez systematyczne wzbogacanie ilościowe i jakościowe sektora usług, podnoszenie standardu budynków, kształtowanie zieleni, itp.

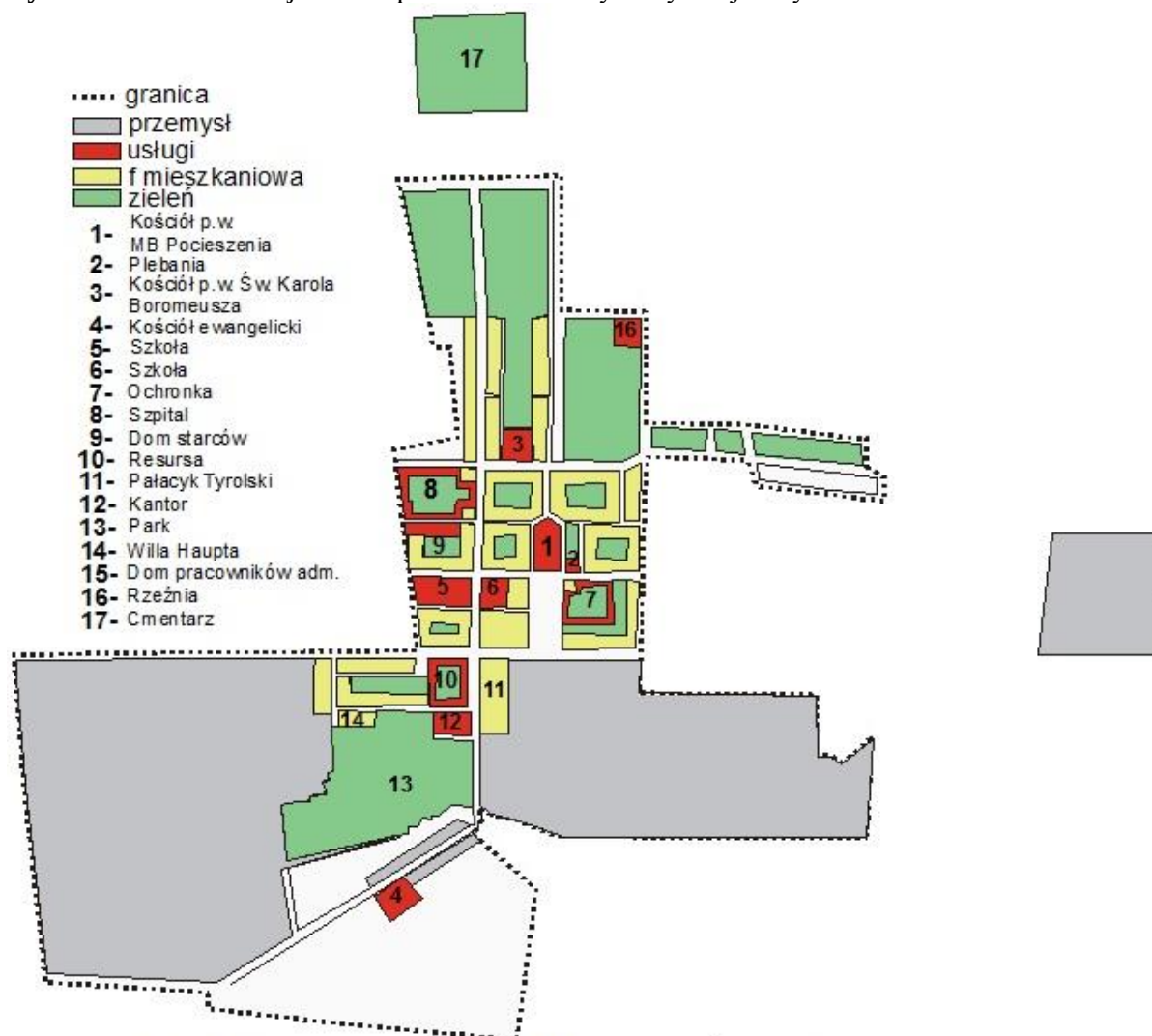
Ryc. 10. Plan zabytkowego centrum Żyrardowa

- 1 - Plac targowy; 2 - Ochronka (przedszkole dla dzieci); 3 - Babiniec (budynek dla przedszkolaków); 4 - Budynek magistratu; 5 - Dom Ludowy im. Karola Dittricha tzw. „Ludowiec”; 6 - Kantoratschule (szkoła fabryczna); 7 - Kościół p.w. Matki Bożej Pocieszenia; 8 - Nowy Świat (dzielnica domów robotniczych); 9 - Kościół p.w. św. Karola Boromeusza; 10 - Szpital dla robotników; 11 - Stara Szkoła; 12 - Nowa Szkoła; 13 - Resursa (dom kultury); 14 - ul. 1-go Maja; 15 - Wille dyrektorów fabryki; 16 - Willa Haupta; 17 - Budynek fabrycznej straży ogniowej; 18 - Park im. Karola Augusta Dittricha; 19 - Pałacyk Karola Dittricha jr.; 20 - Kościół ewangelicki p.w. Wniebowstąpienia Pańskiego; 21 - Dom konfirmatów; 22 - Fabryczna stołówka; 23 - Pralnia i łaźnia; 24 - Budynek pończoszarni „Stella”; 25 - Kantor (siedziba dyrekcji i biura fabryki); 26 - Pałacyk Tyrolski; 27 - Familijniak; 28 - Szkoła żydowska; 29 - Stara Przędzalnia; 30 - Tkalnia „Wanda”; 31 - Nowa Przędzalnia; 32 - Brama wjazdowa na teren fabryki; 33 - Wykończalnia tkanin lnianych

Źródło: www.zyrardow.pl (20.01.2014 r.)

Koncepcje te zastosowano także przy budowie XIX-wiecznego Żyrardowa. Ideę miasta przemysłowego odzwierciedla tu bowiem zrealizowany w pełni program utworzenia jednorodnych stref zagospodarowania przestrzennego, w skład których wchodziła, na zrównoważonych zasadach, funkcja przemysłowa i funkcja mieszkalno - usługowa z rozbudowanym programem socjalnym i integrującą całość zaprojektowaną zielenią miejską⁷ (ryc. 11). Główną osią układu przestrzennego osady, oddzielająca te dwie strefy, była historyczna droga Mszczonów – Wiskitki - dawna ulica Wiskicka (dziś 1-go Maja). Z czasem (lata 1870 -1874) wytyczono drugą, prostopadłą do pierwszej, oś kompozycyjną, która przebiegała przez rynek, plac kościelny oraz zadrzewioną aleję wychodzącą ku terenom zielonym na północno-wschodnim krańcu osady - dawniej ul. Nowy Świat, dziś ul. Kościuszki.

⁷ M. Szulińska, 2008, Żyrardów - miasto lnu. Propozycja utworzenia parku kulturowego, [w:] W. Kaprowski, F. Midura, J. W. Sienkiewicz (red), Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce, Almamer, Warszawa, s. 240;

Ryc. 11. Struktura funkcjonalno - przestrzenna osady fabrycznej w Żyrardowie w 1903 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie A. Gryciuk, 1979

Warto także dodać, iż bloki zabudowy mieszkaniowej kształtowano wówczas całościowo, z przemieszaniem różnych typów architektury powtarzalnej, w dwóch zasadniczych grupach. Pierwszą stanowiły domy dla robotników (ryc. 12), a główny ich zespół zlokalizowano między ulicami 1-go Maja, Waryńskiego, Ossowskiego i Mireckiego. W przeważającej większości były to obiekty dwukondygnacyjne, rozmieszczone na planie prostokąta, przykryte niskim, dwuspadowym dachem. Charakteryzują je: nieotynkowana i oszczędna w zdobienia elewacja oraz towarzyszące im zabudowania gospodarcze, w tym drewniane komórki.

Drugi typ zabudowy stanowiły, wybudowane w końcu lat siedemdziesiątych XIX w., wille dla wyższych urzędników fabryki. Sześć niemal identycznie wyglądających obiektów zlokalizowano wzdłuż ul. Parkowej (ryc. 13) - dziś ul. Armii Krajowej. Różniły się one zasadniczo fizjonomią od domów robotniczych. Były to bowiem budynki dwukondygnacyjne, nakryte mansardowym dachem z lukarnami ze starannie ukształtowaną elewacją w tzw. renesansowym kostiumie francuskim. Nieco inny charakter ma dom mieszkalny wzniesiony w 1890 r. dla dyrektora generalnego fabryki - Wilhelma Haupta (ryc. 14). W przeciwieństwie do omówionych willi, ten obiekt łączy w sobie cechy stylu szwajcarskiego i form średniowiecznych. Dopełnieniem dzielnicy rezydencjonalnej jest reprezentacyjny pałac Karola Dittricha syna (ryc. 15), wzniesiony w latach 1885 - 1890 w stylu neorenesansowym (dziś siedziba Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie).

Ryc. 12. Domy robotnicze

Źródło: www.zyrardow.pl (15.01.2014 r.)

Ryc. 13. Wille wyższych urzędników

Źródło: www.zyrardow.pl (15.01.2014 r.)

Dzielnicę mieszkaniową uzupełniał bogaty program usług, który obejmował ogółem: trzy szkoły, szpital, przytułek, ochronkę, resursę, kantor, dom ludowy, straż pożarną, rzeźnię, pralnię, trzy kościoły i cmentarz. Większość budynków powstałych między 1880 a 1913 rokiem zbudowana została na obszernych działkach budowlanych z zaprojektowaną odpowiednio zielenią, podobnie jak w kwartałach zabudowy robotniczej i willowej.

Ryc. 14. Willa Wilhelma Haupta

Źródło: www.muzeumzyrardow.pl (15.01.2014r.)

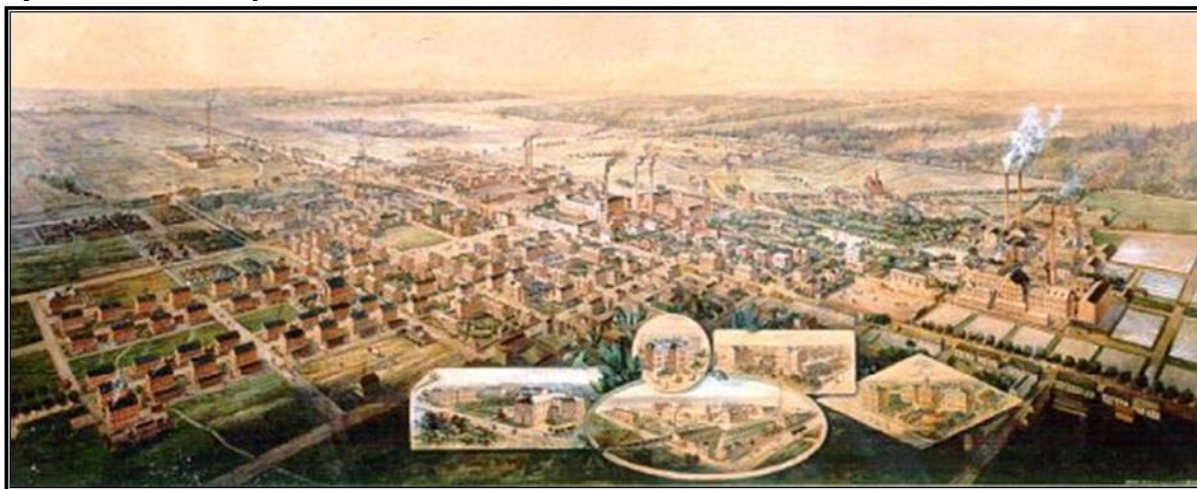
Ryc. 15. Willa Karola Dittricha

Źródło: www.zyrardow.pl (15.01.2014r.)

Wszystkie wymienione obiekty użyteczności publicznej były wyrazem nowoczesnej myśli architektonicznej, gdyż łączyły w sobie cechy takie jak: estetyka, funkcjonalność i powaga. Przykładem tego może być żyrardowski szpital, który wybudowano w latach 1892-1894 na wzór szpitala „Carola” w Dreźnie. W tamtych czasach odpowiadał on najnowszym osiągnięciom technicznym i medycznym - posiadał elektryczne oświetlenie, centralne ogrzewanie, kanalizację miejscową, salę operacyjną i opatrunkową, itd.

Walory urbanistyczne osady dostrzeżono już w 1900 r. na Wystawie Światowej w Paryżu, kiedy to żyrardowskie wyroby uzyskały najwyższą nagrodę - „Grand Prix”. Przyczyniło się do tego opatrzenie firmowego stoiska zakładów niezwykle ciekawym dziełem, wykonanym na zlecenie właścicieli fabryki w 1899 r. przez „Eckert Pflug, Kunstverlag Leipzig-Munschen”, jakim była „Panorama Żyrardowa” (ryc. 16). Tematem głównym malowidła, o rozmiarach 367 cm długości i 140 cm wysokości, jest architektura miasta.

Panorama przedstawia ogólny widok Żyrardowa w rzucie perspektywicznym. W sposób niezwykle realistyczny namalowano budynki fabryczne z dymiącymi kominami, domy robotnicze wraz z willami urzędniczymi, kościoły, szkoły, ulice i ogrody. Poniżej umieszczono zbliżenia pięciu ważniejszych obiektów osady fabrycznej: kantoru, szpitala, ochronki, szkoły fabrycznej oraz fragmentu fabryki [Grzonkowski, Nowacki, Stępiński 2008, s. 9].

Ryc. 16. Panorama Żyrardowa z 1899 roku

Źródło: www.muzeumzyrardow.pl (15.01.2014 r.)

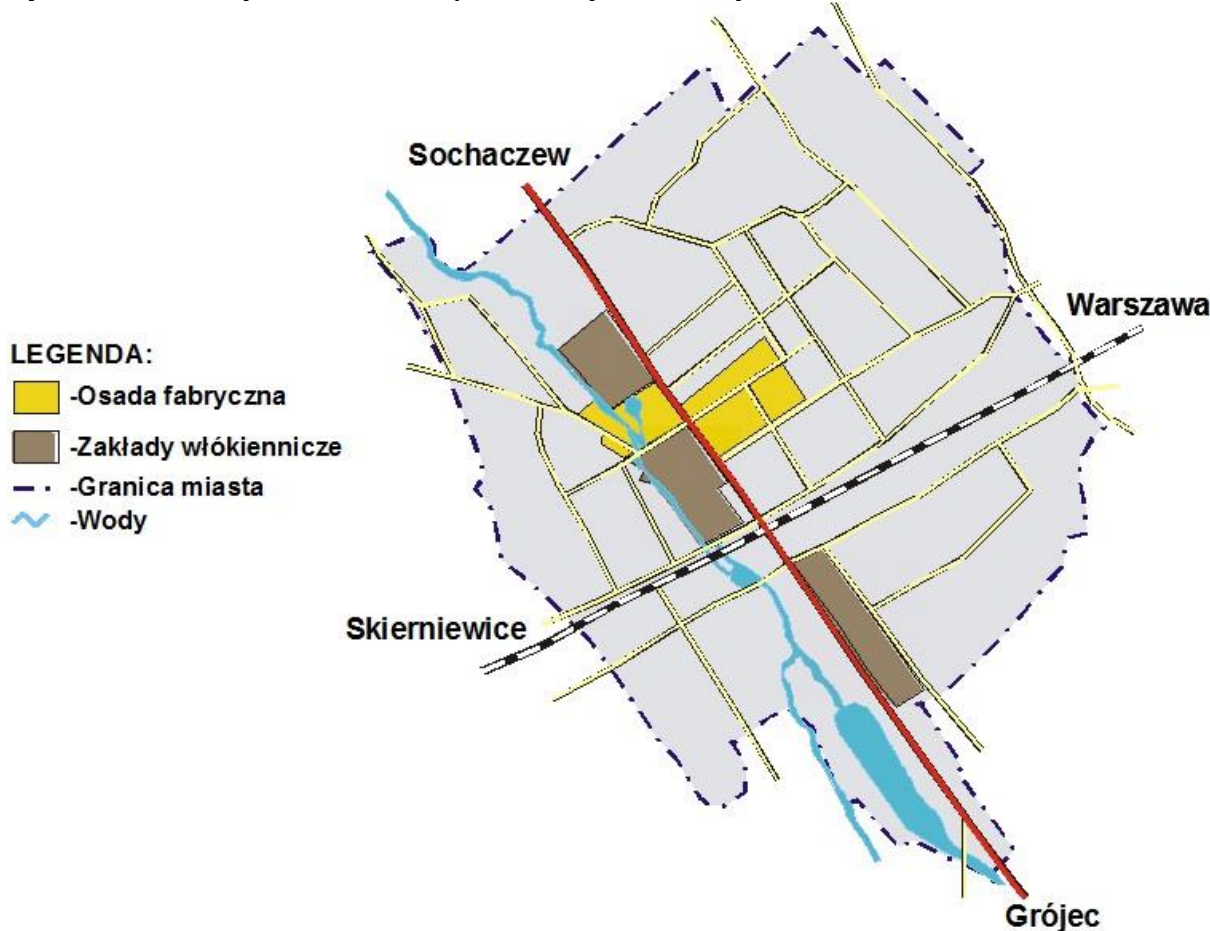
Do dnia dzisiejszego osada fabryczna zachowała się niemal w całości (w 95%) a jej terytorium pokrywa się z centralną częścią współczesnego Żyrardowa (ryc. 17), zajmując około 76 ha jego powierzchni (ok. 5% pow. miasta). W sumie składa się na nią ponad 200 obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Ich stan techniczny ogólnie określa się jako dobry. Potrzeba ochrony tego terenu zrodziła się już w okresie międzywojennym - gdy zakłady były w rękach Marcela Boussac'a, a także po II wojnie światowej. Następstwa natury formalnej postępowały jednak powoli. Pierwszy wpis żyrardowskiego obiektu do rejestru zabytków dokonany został dopiero w roku 1962. Dostał się do niego budynek reprezentacyjny zakładów - obecnie muzeum. Na dobre sprawa nabrała toku w wyniku podjęcia specjalnego studium dotyczącego osady fabrycznej przez warszawską pracownię PKZ⁸ (A. Gryciuk, J. Kubiak, T. Szyburska - *Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno - architektoniczna*) oraz działalności publikacyjnej autorów [Grudziński 2000, s. 48]. W efekcie, w 1975 r., w rejestrze zabytków figurowało już 95 żyrardowskich obiektów - głównie usługowych i mieszkalnych. Brakowało jednak wpisów obejmujących zabudowania fabryczne [Paluch 2009, s. 50].

Momentem przełomowym było wpisanie w 1979 r. układu urbanistycznego osady, przez Skierniewickiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, do rejestru zabytków pod nazwą „Zespół zabudowy osady fabrycznej po 1829 roku”. Można powiedzieć, że w dużej mierze uchroniło to osadę przed wprowadzeniem w życie negatywnych koncepcji zagospodarowania jej terenu⁹. Gdyby te plany weszły w życie Żyrardów straciłby swój największy walor: zachowany prawie w całości układ urbanistyczny miasta przemysłowego w tak dużej skali.

W latach dziewięćdziesiątych Rada Miasta zatwierdziła uchwałą Plan Zagospodarowania i Rewaloryzacji Osady Fabrycznej. Wyznaczono w nim granicę strefy tzw. ścisłej ochrony konserwatorskiej (36 ha) oraz przyległą do niej strefę ochrony pośredniej (40 ha). Z czasem pojawiły się także nowe wpisy żyrardowskich obiektów do rejestru zabytków. Obejmowały one: pozostałe budynki mieszkalne, ważniejsze obiekty przemysłowe oraz nieliczne obiekty spoza terenu osady tj. dworzec kolejowy, cmentarze i kościół baptyistów. Wykaz wszystkich obiektów figurujących w Mazowieckim Wojewódzkim Rejestrze Zabytków można znaleźć na stronie: <http://www.mwz.pl/>.

⁸ Pełna nazwa statutowa: Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownia Konserwacji Zabytków (PP PKZ);

⁹ W latach 80-tych postulowano m.in. pomysł stworzenia tzw. „małego skansenu”. Autorzy projektu skłaniali się ku ochronie tylko małego fragmentu osady, owego skansenu, a resztę chcieli przeznaczyć jako tereny pod nową, intensywną zabudowę

Ryc. 17. Osada fabryczna w układzie przestrzennym miasta Żyrardowa

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Grudziński A., Nازیębło J. (red), 2000 r.

Podsumowując charakter zabudowy Żyrardowa należy podkreślić, iż rozwijający się w XIX wieku Żyrardów był jednym z osiedli robotniczych, które próbowano realizować wg projektów miast idealnych. Na tym tle wzrasta on do rangi jednego z najważniejszych osiągnięć europejskich 2 połowy XIX wieku [Nازیębło 2000, s. 41]. Nie ulega więc wątpliwości, że miasto posiada materialne podstawy do rozwoju turystyki, w tym turystyki kulturowej. Jeżeli dodatkowo weźmie się pod uwagę jego dobre położenie: w bezpośrednim sąsiedztwie Bolimowskiego Parku Krajobrazowego, pomiędzy jednymi z największych aglomeracji w Polsce (Łodzią i Warszawą) i w pobliżu ważnych szlaków komunikacyjnych są one jeszcze bardziej uwypuklone. Przez długi czas nikt nie chciał, bądź też nie umiał wykorzystać tych atutów. Na szczęście czynniki takie jak: wejście Polski do Unii Europejskiej i możliwość korzystania z funduszy unijnych w ramach różnych programów, rozwój turystyki kulturowej, w tym turystyki industrialnej, a także mądrze przeprowadzony proces rewitalizacji dają szansę na zmianę tej sytuacji.

4. Działania wspomagające rozwój turystyki, w tym turystyki kulturowej na obszarze Żyrardowa

Przystąpienie do Stowarzyszenia Forum Rewitalizacji a następnie przygotowanie i stopniowa realizacja Lokalnego Programu Rewitalizacji były niewątpliwie jednymi z najważniejszych wydarzeń w najnowszej historii Żyrardowa. To właśnie dzięki nim stopniowo zaczęto zmieniać negatywny wizerunek miasta, (kształtowany przez lata w lokalnych i ogólnopolskich mediach), pojawiła się także szansa na rozwój turystyki, w tym turystyki kulturowej i pokazanie zapomnianego jak dotąd dziedzictwa przemysłowego. Samo wdrażanie poszczególnych projektów rewitalizacyjnych nie dałoby jednak

oczekiwanych efektów. Potrzebne były także różnego rodzaju inicjatywy towarzyszące, które pomogłyby przyciągnąć uwagę potencjalnych turystów i zachęcić ich do przyjazdu do Żyrardowa.

Jednym z takich działań była decyzja o organizacji, w 2004 r., Europejskich Dni Dziedzictwa (EDD). Idea powstania tej imprezy sięga lat 80-tych, kiedy to we Francji zainicjowano tzw. „Dni Otwartych Zabytków”, podczas których można było zwiedzać bezpłatnie obiekty na co dzień niedostępne. Przez kolejne lata inicjatywa ta cieszyła się bardzo dużym zainteresowaniem wśród Francuzów, dlatego też w 1985 r. Minister Kultury Francji zaproponował rozszerzenie jej także na inne kraje europejskie. Udało się to zrealizować w 1991 roku.

Głównym celem Europejskich Dni Dziedzictwa jest promowanie regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz przypominanie o wspólnych korzeniach kultury europejskiej. Imprezy skierowane są do bardzo szerokiej i różnorodnej grupy odbiorców, co nadaje im wymiar uniwersalny. Właśnie takie inicjatywy sprawiają, że idea EDD zyskuje nowych zwolenników, stając się tym samym najważniejszym wydarzeniem kulturalnym Starego Kontynentu.

Pamiętając o barwnej historii Żyrardowa, jego unikalnym dziedzictwie przemysłowym, a przede wszystkim o wielokulturowości i wielonarodowości pierwszych mieszkańców miasta trudno się dziwić, że EDD na kilka lat wpisały się do miejskiego kalendarza imprez i cieszyły się dużą popularnością, zarówno wśród mieszkańców Żyrardowa, jak i przybywających do miasta turystów. Była to bowiem najlepsza okazja, aby pokazać: zabytkowy układ urbanistyczny miasta, tradycje lniarskie i ową wielokulturowość.

Ogromnym atutem tej imprezy był fakt, iż przygotowywana była przez wiele różnych podmiotów, które musiały ze sobą ściśle współpracować, aby osiągnąć zamierzony efekt. Muzeum Mazowsza Zachodniego każdego roku odpowiadało za przygotowanie, na ten wrześniowy piknik, ekspozycji związanej z historią miasta, jego mieszkańcami, kulturą itp. W ostatnich latach zorganizowano m.in. wystawy: „Żyrardów *lnem zasłynął*”, „Żyrardów - *miasto wielu narodów*”, „Dittrich & Hielle - *historia rodzin, fabryk i fortuny*” czy „*Świat żyrardowskich kobiet - koniec XIX i połowa XX w.*”.

Urząd Miasta Żyrardowa przez kilka lat realizacji EDD był odpowiedzialny za oprawę muzyczną i artystyczną imprezy, a także koordynację całego programu EDD. Przewodnicy PTTK oprowadzali chętnych po osadzie fabrycznej, obiektach przemysłowych, placówkach muzealnych itd. Mimo, że w poszczególnych edycjach trasy były bardzo podobne to wciąż nie brakowało chętnych. Mogło to wynikać ze zróżnicowanego sposobu zwiedzania: raz był to spacer, innym razem przejażdżka bryczką, zabytkowym autobusem, kolejką czy nawet lot balonem. Bardzo dużą popularnością cieszyło się oglądanie inscenizacji związanych z historią Żyrardowa (Strajk Szpularek czy nadanie osadzie praw miejskich w 1916 r.), które realizowało Stowarzyszenie „Fabryka Feniksa”. Do organizacji imprez stopniowo włączali się także prywatni inwestorzy budujący na terenie Żyrardowa lofty. Chętnie udostępniali oni swoje obiekty zwiedzającym, a także organizowali w rewitalizowanych przestrzeniach różnego rodzaju wystawy malarskie, rzeźbiarskie czy fotograficzne.

Ogromnym wyróżnieniem dla Żyrardowa, za jego wkład w rozwój Europejskich Dni Dziedzictwa, było przyznanie mu roli gospodarza ogólnopolskiego otwarcia EDD w 2010 roku. Specjalnie na tę uroczystą chwilę do Żyrardowa przyjechali legendarni bohaterowie filmu Andrzeja Wajdy pt.: „*Ziemia Obiecana*” – Daniel Olbrychski i Andrzej Seweryn, by raz jeszcze – tym razem na Placu Jana Pawła II - wypowiedzieć jedną z najsłynniejszych kwestii tego filmowego arcydzieła: „*Ja nie mam nic, ty nie masz nic, on nie ma nic - razem zbudujemy fabrykę...*”. W uroczystej inauguracji wzięli również udział Marszałek Województwa Mazowieckiego Adam Struzik, Wicemarszałek Marcin Kierwiński, a także Paulina Florjanowicz - Dyrektora Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.

Okolicznościowe listy nadesłali Bronisław Komorowski - Prezydent RP oraz Bogdan Zdrojewski - Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego¹⁰.

Po ośmiu latach organizacji Europejskich Dni Dziedzictwa przedsięwzięcie, w 2012 r., zniknęło z kalendarza realizowanych w mieście imprez. Jak tłumaczyły wówczas władze Żyrardowa, w ich opinii formuła tej imprezy się wyczerpała. Przez kolejne lata dokonywano starań by systematycznie wprowadzać nowe elementy i nowe punkty programu, niemniej przez cały czas towarzyszyła temu zamknięta formuła pikniku kulturalnego. W sensie promocji Żyrardowa na zewnątrz, z organizacji Europejskich Dni Dziedzictwa, miasto osiągnęło już maksimum korzyści. To zmusiło przedstawicieli Urzędu Miasta Łodzi do poszukiwania nowej formuły, która służyłaby budowaniu pozytywnego wizerunku Żyrardowa w szerszej niż dotychczas skali.

Tak zrodził się pomysł przystąpienia miasta do Europejskiego Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego – ERIH. Stosowną uchwałę w tej sprawie Rada Miasta Żyrardowa podjęła w lutym 2012 r., a maju tegoż roku miasto uzyskało – z uwagi na międzynarodowy charakter stowarzyszenia - zgodę ze strony Ministerstwa Spraw Zagranicznych na udział w tym projekcie. Szlak prezentuje najistotniejsze i najatrakcyjniejsze turystycznie miejsca europejskiej historii przemysłu, skoncentrowane w dużej mierze w dawnym centrum rewolucji przemysłowej: w Wielkiej Brytanii oraz w północno-zachodniej Europie – w Holandii, Belgii, Luksemburgu i Niemczech, a także we Francji, Czechach oraz Polsce (Śląsk). Ideą projektu ERIH jest połączenie dziedzictwa przemysłowego w ogromną sieć kultury europejskiej oraz promocja turystyczna miejsc związanych z historią przemysłu¹¹. Jednym z działań promocyjnych podejmowanych przez ERIH jest organizacja Europejskiego Weekendu Dziedzictwa Przemysłowego. Wydarzenie to ma miejsce zawsze w czerwcu, przed okresem wzmożonego ruchu turystycznego. Obecność Żyrardowa na Europejskim Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego i udział w organizacji Europejskiego Weekendu Dziedzictwa Przemysłowego stwarza niewątpliwie nowe możliwości promocji miasta w skali europejskiej, zapewnia możliwość współpracy z innymi miastami o podobnym charakterze i podobnym potencjale turystycznym.

Rozwój turystyki trudno dziś sobie wyobrazić bez skutecznej promocji, w tym m.in. opracowywania i dystrybucji materiałów informacyjnych dotyczących zwiedzanych miejsc czy obiektów. Współczesny turysta oprócz obejrzenia danej atrakcji turystycznej, zrobienia zdjęć pragnie także uzyskać jakieś ulotki, foldery, broszury, plany itp. Przez wiele lat w Żyrardowie, poza planem miasta, nie było możliwości otrzymania żadnych tego typu materiałów. Na szczęście w ostatnim czasie sytuacja pod tym względem bardzo się poprawiła.

Pracownicy Wydziału Promocji i Kultury Urzędu Miasta we współpracy z przewodnikami PTTK i pracownikami Muzeum Mazowsza Zachodniego opracowali nowy plan Żyrardowa wraz z bardzo dobrze przygotowanym informatorem turystycznym po zabytkowej osadzie fabrycznej. Dzięki niemu turysta może sam na własną rękę oglądać najciekawsze zabytki i dowiedzieć się o nich wielu ciekawych informacji. Plan jest dostępny w sprzedaży w wielu punktach na terenie Żyrardowa, m.in. w kioskach, muzeum czy na dworcu PKP.

Dodatkowo powstał bardzo dobry serwis turystyczny na stronie internetowej UM (www.zyrardow.pl). Można tam znaleźć opisy i zdjęcia poszczególnych zabytków, plan zabytkowej osady fabrycznej, aktualności z życia Żyrardowa, opisy projektów związanych z rewitalizacją, informacje dotyczące historii miasta, imprez kulturalnych, a także bazy gastronomicznej i noclegowej zlokalizowanej na jego terenie.

Opracowano i wydano także liczne materiały promocyjne: dwie ulotki dotyczące rewaloryzacji Parku Dittricha („*Park ulotka historyczna*”, „*Park ulotka przyrodnicza*”), jedną

¹⁰ www.zyrardow.pl/753,europejskie-dni-dziedzictwa.html (data dostępu: 22.01.2014 r.);

¹¹ *EDD odchodzi w przeszłość*, 2012, [w:] Tydzień Żyrardowa, www.tydzien.net/?option=com_content&task=view&id=1756&Itemid=52, [data dostępu: 22.01.2014 r.];

przybliżającą trasę turystyczną „Spacer po XIX-wiecznej osadzie fabrycznej” (wersja polska i angielska) oraz ogólny folder o Żyrardowie (wersja polska i angielska). Wszystkie ww. materiały informacyjno - promocyjne dostępne są na stronie internetowej miasta (<http://www.zyrardow.pl/1522,materiały-promocyjne.html?ukryj=no>) oraz w Wydziale Promocji i Kultury UMŻ.

W 2008 r. wyszedł, pierwszy od 1967 roku, przewodnik turystyczny o mieście - „Żyrardów - praktyczny przewodnik”. Zawiera on wiele ciekawych informacji, m.in. na temat historii miasta, ludzi z nim związanych, najważniejszych zabytków, żyrardowskiego lnu, budowanych loftów czy atrakcji zlokalizowanych w okolicy Żyrardowa. Dostępny jest on m.in. w Muzeum Mazowsza Zachodniego lub też w wersji pdf. na stronie www.loftydegirarda.info.

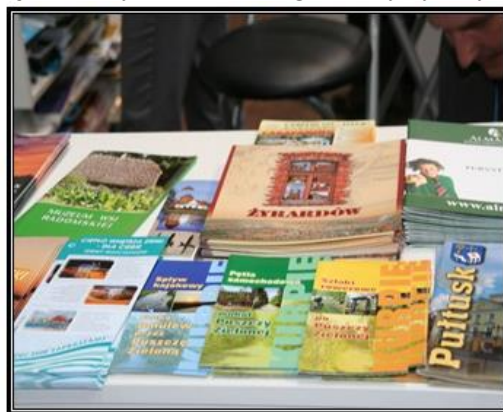
Przy wjeździe do Żyrardowa pojawiły się nowe tablice witające kierowców tzw. witacze (ryc. 18). Prezentują one z jednej strony widok na osadę fabryczną, z drugiej zaś Plac Jana Pawła II. Intencją władz miasta było przede wszystkim zwrócenie uwagi kierowców na fakt, iż Żyrardów nie musi być tylko miastem tranzytowym, ale może być także atrakcyjnym przystankiem w ich podróży.

Ryc. 18. Tablica przy wjeździe do Żyrardowa

Źródło: www.zyrardow.pl (20.01.2014 r.)

Ryc. 19. Żyrardów na targach turystycznych

Źródło: www.zyrardow.pl (20.01.2014 r.)

Na dworcu PKP i przy Placu Jana Pawła II ustawiono tzw. multimedialne kioski, które to w szybki i niezwykle nowoczesny sposób dostarczają turyście wszelkich niezbędnych mu informacji o mieście i nie tylko. Co więcej, dzięki różnym wersjom językowym zainstalowanym w kiosku, mogą z niego korzystać również turyści zagraniczni. Ogromną zaletą tych urządzeń jest również możliwość bieżącego uaktualniania prezentowanych w nich danych, dzięki czemu dostarczają one bardzo rzetelnych informacji.

Jeszcze do niedawna mało kto dostrzegał potencjał turystyczny Żyrardowa. Dziś powoli sytuacja ta zaczyna się zmieniać - głównie za sprawą konsekwentnie realizowanych przez samorząd żyrardowski działań mających na celu wyeksponowanie lokalnego dziedzictwa przemysłowego. Jako, że miasto ma się czym pochwalić władze Żyrardowa postanowiły prezentować je na targach turystycznych (ryc. 19).

Dotychczas Żyrardów obecny był m.in. na najważniejszych targach turystycznych na świecie - Międzynarodowych Targach Turystycznych ITB w Berlinie. Walory turystyczne miasta prezentowała tam Mazowiecka Regionalna Organizacja Turystyczna, której Żyrardów jest członkiem. Dodatkowo miasto skorzystało z zaproszenia do udziału w warszawskich Targach Turystyki i Wypoczynku LATO. Promocyjne foldery Żyrardowa wraz z przewodnikiem po zabytkowej osadzie fabrycznej prezentowane były m.in. na stoisku wystawienniczym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego i Mazowieckiej Regionalnej Organizacji Turystycznej. Rosnące z roku na rok zainteresowanie miastem wśród

amatorów zabytków techniki i turystyki miejskiej przyczyniło się do podjęcia decyzji o przygotowaniu samodzielnego, profesjonalnego stoiska wystawienniczego.

Ciekawym pomysłem na promocję Żyrardowa na zewnątrz, w szczególności wśród mieszkańców Warszawy, było opracowanie przez pracowników Urzędu Miasta wspólnie ze Stołeczną Gazetą Wyborczą „Spaceru po Żyrardowie”. Wydany 11 września 2008 r. dodatek przybliżył czytelnikom największe zabytki Żyrardowa poprzez ciekawe opisy i liczne fotografie. Dodatkowo Urząd Miasta Żyrardowa wraz z firmą Green Development zorganizowali, dla czytelników gazety posiadających ten dodatek, bezpłatny przejazd koleją do Żyrardowa na trwające wówczas Europejskie Dni Dziedzictwa. Dzięki temu mogli oni zwiedzić, wraz z przewodnikami, opisywane miejsca na żywo.

W Żyrardowie od czasu do czasu organizowane są również różnego rodzaju konferencje, seminaria czy spotkania poświęcone m.in. tematyce rewitalizacji czy dziedzictwa poprzemysłowego. Jest to doskonała okazja do pokazania przyjeżdżającym wówczas specjalistom z tego zakresu, a także miłośnikom zabytków techniki spuścizny poprzemysłowej miasta. Szczególnie ważna była konferencja, pod tytułem: „Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce”, zorganizowana pod koniec czerwca 2008 roku z inicjatywy Wyższej Szkoły Ekonomicznej ALMAMER w Warszawie pod patronatem Polskiej Organizacji Turystycznej. Efektem tego spotkania było powstanie bardzo ciekawej publikacji o identycznym tytule co konferencja.

Bardzo dobrym, z punktu widzenia rozwoju turystyki, było przestąpienie Żyrardowa, 26 lutego 2009 r., do Mazowieckiej Regionalnej Organizacji Turystycznej (MROT) jako członka zwyczajnego. Stworzyło to kolejne szanse na rozwój turystyki w Żyrardowie, promocję miasta na zewnątrz, a także zacieśnienie współpracy z innymi członkami tej organizacji. Pierwsze efekty tej decyzji były stosunkowo szybko widoczne - jak już wcześniej wspomniano miasto zaczęło promować się na targach turystycznych (na stoisku MROT), co wcześniej właściwie nie miało miejsca.

W 2009 roku oprócz Europejskich Dni Dziedzictwa była jeszcze jedna okazja, aby uwypuklić unikalne dziedzictwo poprzemysłowe Żyrardowa. 13 czerwca 2009 r. odbyły się bowiem obchody 180-lecia powstania Fabryki Wyrobów Lnianych, a zarazem lokacji Żyrardowa. W programie przewidziano m.in.: koncert 2 żyrardowskich Towarzystw Śpiewaczych („Lira” i Echo”), plenerowy koncert na terenie Bielnika pt.: „Żyrardowska Fabryka Sztuki: Światło i Dźwięk”, w którym wystąpił Włodzimierz Pawlik (znakomity pianista, jazzman) w towarzystwie Orkiestry Filharmonii Kaliskiej, wystawę plenerową „Żyrardów dawniej i dziś”, prezentacje filmów dokumentalnych i fabularnych związanych tematycznie z historią Żyrardowa, zwiedzanie działającej Fabryki Wyrobów Lnianych, pokazy mody lnianej, zwiedzanie loftów, a także szereg działań artystycznych w Parku im. Karola Augusta Dittricha. Dla upamiętnienia tak ważnego wydarzenia w historii Żyrardowa wydano album prezentujący Żyrardów, a także Zakłady Inniarskie na przestrzeni lat.

W ramach wielu wydarzeń kulturalnych, które każdego roku są realizowane w Żyrardowie ciekawe wydają się „Niedzielne Spotkania z Muzyką”. Odbywają się one w każdą niedzielę w sezonie letnim w Parku im. Dittricha. Przedsięwzięcie przygotowywane jest m.in. przez uczniów Państwowej Szkoły Muzycznej I i II stopnia im. I. J. Paderewskiego w Żyrardowie. Jest to doskonała okazja dla mieszkańców Żyrardowa, aby zapomnieć o troskach codziennego życia, miło spędzić niedzielne popołudnie w scenerii pięknego parku i zrelaksować się przy dźwiękach muzyki poważnej. Dzięki dużemu zainteresowaniu tym kulturalnym przedsięwzięciem, zainaugurowanym przez Urząd Miasta Żyrardowa, do jego organizacji włączyło się również Starostwo Powiatowe, które podobnym cyklem dziesięciu koncertów zdecydowało się m.in. uczcić dziesiątą rocznicę istnienia Powiatu Żyrardowskiego.

Ryc. 20. Plan trasy turystycznej: „Spacer po XIX-wiecznej osadzie fabrycznej” w Żyrardowie

Źródło: www.zyrardow.pl (24.01.2014)

Władze miasta na wiele sposobów próbują wyeksponować potencjał turystyczny Żyrardowa. Jednym z projektów, który był niezwykle ważny dla rozwoju turystyki w mieście było stworzenie pierwszej trasy turystycznej - „Spacer po XIX-wiecznej osadzie fabrycznej” (ryc. 20). O potrzebie wcielenia w życie takiego przedsięwzięcia przez długi czas bardzo dużo się mówiło, jednak na jego realizację przyszło czekać aż do września 2008 roku, kiedy to podczas trwających w mieście Europejskich Dni Dziedzictwa uroczystie otwarto trasę [Paluch 2009, s. 64-65].

Projekt został przygotowany przez żyrardowski oddział Polskiego Towarzystwa Turystyczno - Krajoznawczego oraz Urząd Miasta Żyrardowa. Trasa turystyczna prezentuje najcenniejsze i najciekawsze z punktu widzenia historii miasta obiekty żyrardowskiej starówki. Dla ułatwienia turystom poruszania się po mieście ustawiono 27 tablic przybliżających zabytkowe obiekty w języku polskim i angielskim, a także 2 tablice prezentujące przebieg całego szlaku zlokalizowane przy dworcu kolejowym i na Placu im. Jana Pawła II (ryc. 21 i 22). Dodatkowo wydano ulotki, które również prezentowały przebieg trasy i przybliżały najważniejszą informację o zwiedzanych obiektach. Łączny koszt

projektu wyniósł 50.000 złotych, z czego 35.000 złotych stanowiło dofinansowanie z Urzędu Marszałkowskiego w Warszawie, a 15.000 złotych wkład własny miasta [Paluch 2009, s. 65-66].

Ryc. 21. Tablica przybliżająca szlak

Autor: Monika Paluch, styczeń 2014 r.

Ryc. 22. Tablica prezentująca pojedynczy obiekt

Autor: Monika Paluch, styczeń 2014 r.

Znaczenie dziedzictwa przemysłowego Żyrardowa, a także prowadzone systematycznie działania promocyjne miasta są coraz częściej zauważane i doceniane tak w kraju, jak i za granicą. Żyrardowska Osada Fabryczna wyróżniona została m.in. prestiżowym tytułem: „Najlepszy produkt turystyczny 2010 roku”. Certyfikat przyznała kapituła ogólnopolskiego konkursu, rozpisanego już po raz VIII przez Polską Organizację Turystyczną. Udział w etapie ogólnopolskim poprzedziły eliminacje regionalne, przygotowane przez Mazowiecką Regionalną Organizację Turystyczną. Żyrardowska starówka uzyskała w nich tytuł „Najlepszego produktu turystycznego Mazowsza” oraz nominację do reprezentowania Mazowsza w ścisłym finale konkursu¹². Produkty turystyczne wyróżnione Certyfikatem Polskiej Organizacji Turystycznej są tradycyjnie włączane w wybrane, prowadzone przez POT, działania promocyjne m.in. tj.: promocja mailowa skierowana do określonej grupy odbiorców, reklama w wydawnictwach POT, czy rekomendacja przez POT wśród przedsiębiorstw turystycznych prowadzących turystykę przyjazdową do Polski. Ponadto wszystkie produkty turystyczne wyróżnione Certyfikatem POT otrzymują zgodę na posługiwanie się logo Certyfikatu POT oraz logo „Polska” w swoich materiałach promocyjnych.

Zespół Zabytkowy Osady Fabrycznej w Żyrardowie w 2011 r. zdobył tytuł „Najlepszej Europejskiej Destynacji Turystycznej” a informacje o najważniejszych walorach miasta zostały umieszczone na 3 stronach wydawnictwa pt. „Najlepsze Europejskiej Destynacji Turystycznej EDEN w Polsce 2009-2013” dostępnego zarówno w wersji papierowej, jak i elektronicznej (pod adresem <http://pdf.polska.travel/eden/pl/>). Wygrana w ww. konkursie przyniosła sporo korzyści promocyjnych miastu. Wśród nagród jakie otrzymał wówczas Żyrardów były m.in.: możliwość posługiwania się specjalnym logo i prestiżowym tytułem „Najlepsza Europejska Destynacja Turystyczna”, odcinek programu emitowanego w TVP „Nie ma jak Polska” poświęcony zabytkom Żyrardowa, profesjonalna sesja zdjęciowa miasta, możliwość wykorzystania narzędzi promocyjnych Polskiej Organizacji Turystycznej zarówno w kraju, jak i za granicą (w tym organizacja na dany obszar podróży studyjnych dla dziennikarzy i blogerów), kampania internetowa, promocja w mediach branżowych i konsumenckich, organizacja podróży studyjnych dla dziennikarzy i blogerów, przygotowanie i dystrybucję materiałów promocyjnych (e-book), udział w konferencjach

¹² http://www.zyrardow.pl/redir:index?wiecej=5719&wiecej_news=1 [data dostępu: 21.01.2014 r.];

i warsztatach, służących wymianie dobrych praktyk w sieci Najlepszych Europejskich Destynacji Turystycznych.

Kolejnym istotnym krokiem dla rozwoju i promocji Żyrardowa było podjęcie działań zmierzających do przyznania mu statusu pomnika historii¹³. Efektem tych działań było nadanie, 2 lutego 2012 r., przez Prezydenta RP - Bronisława Komorowskiego tytułu pomnika historii miastu Żyrardów. *„Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna”* uznany został za pomnik historii ze względu na wartości artystyczne i kulturowe oraz autentyzm historycznego układu urbanistyczno - architektonicznego osady fabrycznej, będącej świadectwem świetności przemysłu lniarskiego na ziemiach Królestwa Polskiego, nowatorskiej myśli urbanistycznej, a także jednego z największych XIX-wiecznych ośrodków przędzalniczych w Europie”. Wśród pozostałych obiektów i zespołów, którym przyznano status pomnika historii w tym czasie znalazły się również: *„Kórnik – zespół zamkowo-parkowy wraz z kościołem parafialnym – nekropolią właścicieli”*, *„Duszniki Zdrój – młyn papierniczy”*, *„Palace i parki krajobrazowe Kotliny Jeleniogórskiej”* oraz *„Warszawskie Filtry”*¹⁴.

Wykorzystanie potencjału Żyrardowa w tworzeniu oferty turystyki kulturowej na obszarze Mazowsza Zachodniego – podsumowanie

*„Cywilizacja - to władza nad światem,
kultura - to miłość do świata.”*

<Antoni Kępiński „Lęk”>

Żyrardów rozwijał się i funkcjonował w oparciu o jedną z największych fabryk wyrobów lniarskich w Europie. Dziś spuścizną po tym okresie są: działająca Fabryka Wyrobów Lnianych Spółka z o.o., Osada Fabryczna, a także ciekawe i dobrze zachowane obiekty pofabryczne. Trend, który zrodził się za granicą - turystyka industrialna, stworzył duże szanse dla rozwoju tego zjawiska w mieście. Szybko dostrzegli to inwestorzy prywatni, którzy w rewitalizowanych budynkach pofabrycznych, oprócz loftów, planują stworzyć różnego rodzaju obiekty usługowe (restauracje, kawiarnie, galerie handlowe, hotele), a także centra kultury (galerie sztuki, muzea, itp.).

Od jakiegoś czasu także władze Żyrardowa dużo uwagi poświęcają tej tematyce. Zrewitalizowano park im. K. A. Dittricha, postępuje promocja dziedzictwa przemysłowego miasta, przygotowywane są foldery turystyczne, stworzono pierwszą trasę turystyczną *„Spacer po XIX-wiecznej Osadzie Fabrycznej”*, pojawiły się tablice informacyjne z planem miasta i parku, itd. Dodatkowo miasto włącza się w organizację przedsięwzięć kulturalnych, naukowych, itp., które pomagają promować jego niezwykle cenne walory architektoniczno - urbanistyczne.

Światowe tendencje pokazują, iż turyści coraz częściej pragną spędzać czas aktywnie. Odchodzi się więc od tak popularnego wcześniej modelu 3xS (san, sand and sea - słońce, plaża i morze) na rzecz 3xE (entertainment, excitement and education- rozrywka, emocje i edukacja). Efektem tych zmian jest także zainteresowanie turystów zabytkami poprzemysłowymi, a więc rozwój turystyki industrialnej.

¹³ Pomniki Historii są jedną z ustawowych form ochrony zabytków (art. 7 pkt 2 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – Dz. U. Nr 162 z 2003 r. poz. 1568 z późn. zm.). Za pomniki historii – na mocy rozporządzenia Prezydenta RP, mogą być uznane zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków lub parki kulturowe mające szczególną wartość dla kultury. Do chwili obecnej Prezydent RP uznał za Pomniki Historii 54 obiekty i obszary o szczególnym znaczeniu dla dziedzictwa, wyróżniające się wybitnymi walorami artystycznymi, historycznymi lub naukowymi <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/kultura-i-dziedzictwo/pomniki-historii.php>, [data dostępu: 24.01.2014 r.];

¹⁴ <http://www.wajdaschool.pl/pl/news/zyrardow-pomnikiem-historii> [data dostępu: 21.01.2014 r.];

Turystyka przemysłowa (industrialna) jest w Polsce zjawiskiem stosunkowo nowym, które nie wpisało się jeszcze w katalog produktów turystycznych oferowanych turystom krajowym i zagranicznym. Tymczasem wykorzystując zabytki techniki i przemysłu, można stworzyć niezwykle atrakcyjną ofertę turystyczną lub wzbogacić już istniejącą. Wzrost znaczenia turystyki industrialnej przynosi korzyści dla rozwoju regionalnego, wpływa na wzrost gospodarczy i może łagodzić skutki restrukturyzacji przemysłu na rynku przez tworzenie nowych miejsc w sektorze usług [Jędrusiak 2008, s. 58]. Konsekwencje rozwoju turystyki na danym obszarze prezentuje tabela nr 2.

Tab. 2. Konsekwencje rozwoju turystyki

L.p.	Korzyści	Wyzwania	Zagrożenia
1	Zasilanie lokalnej gospodarki dopływem środków finansowych	Turystyka wymaga nakładów na rozwój infrastruktury	Przeciążenie i zatłoczenie miejscowości
2	Stworzenie nowych miejsc pracy i podtrzymanie istniejących	Turystyka wymaga zbiorowego zaangażowania i współpracy	Może się nasilić hałas, zaśmiecanie i zanieczyszczanie
3	Inicjowanie nowych przedsięwzięć gospodarczych	Rozwój i marketing produktu turystycznego wymaga pieniędzy	Zagrożenia społeczno - kulturowe (destabilizacja społeczności)
4	Stymulowanie popytu na dobra i usługi niezwiązane bezpośrednio z turystyką	Całe społeczności winny odnosić równomierne korzyści ekonomiczne z rozwoju turystyki	Przedsiębiorcy z zewnątrz mogą nie uwzględniać lokalnych preferencji, zwyczajów, itp.
5	Pomaganie w zróżnicowaniu lokalnej przedsiębiorczości	Walory przyrodnicze, historyczne lub kulturowe wymagają konsekwencji i ochrony	Przedsiębiorcy są niełojalni w przypadku dekonjunkury na rynku turystycznym i mogą korzystać z usług dostawców i siły roboczej z zewnątrz
6	Zasoby turystyczne mogą być wykorzystywane przez lokalnych mieszkańców	Turystyka cechuje się dużą sezonowością	-
7	Turystyka kształtuje postawę społeczną i stymuluje zaangażowanie	-	-
8	Turystyka może się przyczynić do poprawy stanu środowiska naturalnego, krajobrazu, tworzyć nowy ład przestrzenny	-	-
9	Turystyka daje początek działaniom, które pomagają zrozumieć potrzebę ochrony środowiska, estetyki, czystości, itp.	-	-

Źródło: L. Strzembicki (2000 r.)

Na atrakcyjność turystyczną miast poprzemysłowych składają się nie tylko walory kulturowe w postaci dziedzictwa przemysłowego, ale także walory przyrodnicze, infrastruktura turystyczna, ich dostępność komunikacyjna, a także pozytywny wizerunek. Kwestia wizerunku jest w tym przypadku niezwykle istotna. Jeśli dane miasto czy region nie będzie postrzegane jako bezpieczne, przyjazne turystom, czyste, itp. to nawet najciekawsze walory turystyczne nie przyciągną do niego turystów.

Na chwilę obecną Żyrardów nie jest jeszcze postrzegany jako miejsce turystyczne, ale ma duży potencjał do rozwoju turystyki. Coraz częściej miasto odwiedzają goście krajowi, jak

i zagraniczni, a ich szczególnym zainteresowaniem cieszy się zabytkowe centrum miasta. Stanowi ono element dziedzictwa europejskiej kultury materialnej. Powszechnie uważa się bowiem, że zabytkowa osada fabryczna w Żyrardowie jest jedynym w Europie, zachowanym w całości zespołem urbanistycznym miasta przemysłowego przełomu XIX i XX wieku. O jej randze świadczy choćby fakt, iż w 1994 roku pojawił się nawet wniosek specjalistów o wpisanie Żyrardowa, obok np. Wieliczki czy Kanału Augustowskiego, na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego pod patronatem UNESCO. Krokiem przybliżającym ku temu niezwykle prestiżowemu wpisowi było przyznanie XIX-wiecznej Osadzie Fabrycznej w Żyrardowie statusu pomnika historii.

Przez długi czas rozwój turystyki, jako jednego z potencjalnych kierunków rozwoju Żyrardowa, nie był przedmiotem analizowania i planowania. Mało kto myślał, że sprawa zachowania, rewitalizacji i promocji lokalnego dziedzictwa przemysłowego może być wykorzystana dla rozwoju społeczno - gospodarczego miasta. Wszystko zmieniło się jednak, gdy Żyrardów wstąpił do Stowarzyszenia Forum Rewitalizacji i przystąpił do przygotowania i realizacji Lokalnego Programu Rewitalizacji. Jednym z najważniejszych osiągnięć władz lokalnych w tamtym czasie było pozyskanie funduszy strukturalnych UE na realizację aż 7 projektów rewitalizacyjnych. Dzięki temu Żyrardów stał się liderem w zakresie rewitalizacji obszarów poprzemysłowych na Mazowszu. Szybko przyciągnęło to uwagę mediów ogólnopolskich. Od tego momentu o Żyrardowie pisano i mówiono dużo, a na pewno po raz pierwszy od wielu lat dobrze. Stopniowo zaczęto tym samym zmieniać niekorzystny wizerunek miasta biednego, brudnego, nieciekawego i pokazywać, to co w nim najpiękniejsze czyli dziedzictwo poprzemysłowe. Wzrosło także zainteresowanie terenami pofabrycznymi wśród inwestorów, którzy właśnie w Żyrardowie postanowili zainwestować swoje pieniądze, a także turystów, którzy z roku na rok coraz liczniej przybywają do miasta, aby zobaczyć zachodzące w nim zmiany.

Żyrardów wciąż jest na początku realizacji Lokalnego Programu Rewitalizacji. I choć rozwijanie funkcji turystycznej nie jest i prawdopodobnie długo nie będzie traktowane jako priorytetowe to widać, że władze miasta, a także inwestorzy prywatni coraz częściej dostrzegają szanse jakie niesie ze sobą rozwój turystyki i próbują wdrażać jak najwięcej projektów z tego zakresu (w większości są to jednak działania spoza programu rewitalizacji). Wraz z ich realizacją postępuje także konsekwentna promocja miasta jako ośrodka turystyki przemysłowej (udział w targach, przygotowanie materiałów promocyjnych, utworzenie punktu IT, itp.).

Należy jednak podkreślić, że do rozwoju tej gałęzi gospodarki w mieście jest jeszcze bardzo daleka droga a samo promowanie dziedzictwa poprzemysłowego nie wystarczy. Na chwilę obecną ewidentnie brakuje obiektów noclegowych i gastronomicznych, a także nowoczesnej placówki kulturalnej prezentującej dziedzictwo poprzemysłowe miasta, w której powstanie powinny zaangażować się władze lokalne a nie prywatni inwestorzy. Istotne byłoby także zacieśnienie współpracy urzędników Starostwa Powiatowego w Żyrardowie oraz Urzędu Miasta Żyrardowa w kwestii rozwoju turystyki w mieście, jak również promowania atrakcji turystycznych całego regionu.

Czy zatem rewitalizacja przyczyni się do rozwoju turystyki w Żyrardowie? Obecnie trudno jest jednoznacznie odpowiedzieć na to pytanie. Pokaże najbliższa przyszłość. Jak dotąd w samym programie rewitalizacji turystyka była traktowana raczej pobieżnie, co mogło wynikać m.in. z mylnego przekonania, że miasto nie jest ciekawe pod względem turystycznym i nie ma co zaoferować turystom. Tymczasem przykłady rewitalizacji innych miast poprzemysłowych, w tym głównie zagranicznych, pokazują, że w dzisiejszych czasach miasto poprzemysłowe może stać się tak samo atrakcyjne jak np. miasto średniowieczne czy renesansowe. Oby zrozumieli to urzędnicy odpowiedzialni za przebieg procesu rewitalizacji, a także mieszkańcy Żyrardowa i wspólnie budowali nowy wizerunek miasta nowoczesnego i atrakcyjnego dla wszystkich także turystów.

Bibliografia:

- Barbier B., 2005, *Wybrane aspekty turystyki kulturowej Francuzów*, [w:] *Turyzm*, Nr 15/1-2, s. 95 - 120;
- Budzyński I. (red.), 2013, *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2013 r.*, GUS, Departament Metodologii, Standardów i Rejestrów, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa;
- Burzyński T., Staszewska-Ludwiczak A., Pasko K. (red.), 2009, *Dziedzictwo przemysłowe jako element zrównoważonego rozwoju turystyki, Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Naukowo Praktycznej*, Zabrze, Wydawnictwo GWSH, Urząd Miejski, Katowice;
- EDD odchodzi w przeszłość, 2012, [w:] *Tydzień Żyrardowa*, www.tydzien.net/index.php?option=com_content&task=view&id=1756&Itemid=52, [data dostępu: 22.01.2014 r.];
- Gaworecki W., 2003, *Turystyka*, Wyd. IV zmienione, PWE, Warszawa;
- Grudziński A., 2000, *Opracowanie konserwatorskie dla Żyrardowa*, [w:] A. Grudziński, J. Nازیębło (red), *Problemy rewitalizacji Żyrardowa. Prawne unormowania rewitalizacji*. Żyrardów, Żyrardów;
- Gryciuk A., 1979, *Rozwój przestrzenny osady fabrycznej w Żyrardowie w latach 1829 - 1916*, [w:] *Rocznik Mazowiecki*, t. 7, s. 127 - 166;
- Gryciuk A., 1980, *Kształtowanie się osady fabrycznej*, [w:] I. Pietrzak-Pawłowska (red), *Żyrardów 1829-1945*, Warszawa, s. 103 - 123;
- Grzonkowski J., Nowacki W., Stępiński Z., 2008, *Żyrardów - praktyczny przewodnik*, Wyd. Radosna Twórczość, Warszawa;
- Jędrusiak T., 2008, *Turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa;
- Jędrusiak T., 2011, *Turystyka kulturowa w obiektach poprzemysłowych – zagadnienia ogólne*, [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 6/2011, http://www.turystykakulturowa.org/pdf/2011_06_02.pdf, [data dostępu: 15.01.2014 r.], s. 17 - 35;
- Kazimierski J., 1984, *Dzieje zakładów Żyrardowskich i ich załogi w latach 1829 - 1885*, Towarzystwo Przyjaciół Żyrardowa, Ciechanów;
- Kowalczyk A., 2008, *Współczesna turystyka kulturowa – między tradycją a nowoczesnością* [w:] A. Kowalczyk (red.), *Turystyka Kulturowa (spojrzenie geograficzne)*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa;
- Kronenberg M., 2007, *Turystyka dziedzictwa przemysłowego - próba sprecyzowania terminologii*, [w:] T. Burzyński (red), *Dziedzictwo przemysłowe jako strategia rozwoju innowacyjnej gospodarki*, Śląska Organizacja Turystyczna, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa, Urząd Miejski w Zabrzu, Katowice;
- Kubiak J., 1982, *Wartości urbanistyczno - architektoniczne d. osady fabrycznej w Żyrardowie*, Wyd. Libra, Żyrardów;
- Nازیębło J., 2000, *Unikatowy układ urbanistyczny Żyrardowa - historia i problemy odnowy*, [w:] A. Grudziński, J. Nازیębło (red.), *Problemy rewitalizacji Żyrardowa. Prawne unormowania rewitalizacji*, Żyrardów, s. 41;
- Marczak M., 2000, *Rodzaje turystyki*, [w:] A. Schwichtenberg (red.), *Podstawy turystyki*, Politechnika Koszalińska, Koszalin;
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2008a, *Turystyka Kulturowa – wokół definicji*, [w:] *Turystyka Kulturowa*, Nr 1/2008, http://turystykakulturowa.org/pdf/2008_11_01.pdf, [data dostępu: 15.01.2014 r.], s. 4-21;
- Mikos von Rohrscheidt A., 2008b, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, GWSHM Milenium, Gniezno;
- Paluch M., 2009, *Rola turystyki w rewitalizacji miast poprzemysłowych – przykład Żyrardowa*, *Praca magisterska*, Wydział Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, kps, przechowywany w Bibliotece Wydziału Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego w Łodzi;
- Rzeczycka B. (red.), 2006, *Filip de Girard 1775 - 1845. Wybitne Postaci Żyrardowa*, Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, Żyrardów;
- Rzeczycka B. (red.), 2007, *Hielle i Dittrich - historia rodzin, fabryk i fortuny*, Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, Żyrardów;
- Stawarz A., 1985, *Żyrardów. Narodziny społeczności. 1830-1870*, TPŻ, Warszawa -Żyrardów;
- Strategia Rozwoju Żyrardowa do roku 2025*, 2010, <http://www.zyrardow.pl/plik,8386, strategia-rozwoju-zyrardowa-do-roku-2025.pdf>, [data dostępu: 20.01.2014 r.];

- Strzembicki L., 2000, *Turystyka i rekreacja na terenach poprzemysłowych*, [w:] *Planowanie turystyki na szczeblu regionalnym i lokalnym: strategia, współpraca i finansowanie w województwie śląskim - gminy pogórnice*, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa, Instytut Turystyki, Szczyrk, Katowice, s. 177 - 181;
- Szulińska M., 2008, *Żyrardów - miasto lnu. Propozycja utworzenia parku kulturowego*, [w:] W. Kaprowski, F. Midura, J. W. Sienkiewicz (red.), *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, Almamater, Warszawa;
- Zwoliński K., 1979, *Zakłady Żyrardowskie w latach 1885 - 1915*, Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa;
- Zwoliński K. (red), 2004, *Informator*, Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, Żyrardów;
- Zwoliński K., Pawłowska K., Wilk Z., 1967, *Przewodnik historyczno-turystyczny m. Żyrardowa*, Żyrardów;

Źródła internetowe:

- www.loftydegirarda.info [data dostępu: 21.01.2014 r.];
- www.mkidn.gov.pl [data dostępu: 24.01.2014 r.];
- www.muzeumzyrardow.pl [data dostępu: 20.01.2014 r.];
- www.mwkwz.pl [data dostępu: 21.01.2014 r.];
- www.wajdaschool.pl/pl/news/zyrardow-pomnikiem-historii [data dostępu: 21.01.2014 r.];
- www.zyrardow.pl [data dostępu: 20.01.2014 r.];
- <http://pdf.polska.travel/eden/pl/> [data dostępu: 21.01.2014 r.];

The industrial heritage of Żyrardów as part of the potential of cultural tourism of the West Mazovia Region

Key words: nineteenth-century factory settlement, tourist attraction, industrial heritage, Żyrardów, Żyrardów district, cultural tourism

Summary: This article presents a part of potential of cultural tourism in the West Mazovia Region by bringing important information about the industrial heritage of Żyrardów. The paper presents basic information about the industrial heritage of the city – particularly about its location, history and components. In the next part of the paper were talked over the activities which support the development of tourism, including cultural tourism in the concerned area. At the end the author estimated the possibility of the using the industrial heritage in Żyrardów in creating offers promoting the potential of cultural tourism in the area of West Mazovia Region.